

**SONOPANT DANDEKAR ARTS, V.S. APTE COMMERCE
AND M.H. MEHTA SCIENCE COLLEGE, PALGHAR**

Department of Foundation Course

PROJECT REPORT

FYBA- Foundation Course

Academic Year 2022-2023

Prepared by
Department of Foundation Course
Sonopant Dandekar Arts, V.S. Apte Commerce and
M.H. Mehta Science College, Palghar

INDEX

Sr. No.	Content
1	Notice for Project Submission
2	Curriculum where course (subject where project work/ field work is required)
3	List Learners with Project titles
4	Sample Projects

Sonopant Dandekar Shikshan Mandali's
Sonopant Dandekar Arts,
V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College, Palghar
Estb.: 14 August 1968
Dr. Kiran Save, Principal

Kharekuran Road, Palghar (W), Tal. & Dist. Palghar,
Maharashtra - 401 404, INDIA
Tel. : +91 - 2525 - 252163
Principal : +91 - 2525 - 252317
Email : sdscollege@yahoo.com
Web. : www.sdscollege.com

Ref No.:

Date: १४.०९.२०२२

सूचना

प्रकल्प जमा करणेबाबत

शैक्षणिक वर्ष 2022-23 या वर्षातील प्रथम वर्ष कला (मराठी/ इंग्रजी माध्यम) या वर्गातील विद्यार्थ्यांनी पायाभूत अभ्यास या विषयाचे प्रथम सत्राचे प्रकल्प दि. 29 सप्टेंबर 2022 रोजी F.C. विभागात सकाळी 10.00 ते 2.00 या वेळेत जमा करावे.

(Handwritten signature)

विभाग प्रमुख
पायाभूत अभ्यास

(Handwritten signature)

डॉ. किरण सावे

प्राचार्य
PRINCIPAL
Sonopant Dandekar Arts College,
V.S. Apte Commerce College &
M.H. Mehta Science College
PALGHAR (W.R.)
Dist. Palghar, Pin-401404

Sonopant Dandekar Shikshan Mandali's
Sonopant Dandekar Arts,
V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College, Palghar
Estb.: 14 August 1968
Dr. Kiran Save, Principal

Kharekuran Road, Palghar (W), Tal. & Dist. Palghar,
Maharashtra - 401 404, INDIA
Tel. : +91 - 2525 - 252163
Principal : +91 - 2525 - 252317
Email : sdscollege@yahoo.com
Web. : www.sdscollege.com

Ref No.:

Date: १४.०३.२०२३

सूचना

प्रकल्प जमा करणेबाबत

शैक्षणिक वर्ष 2022-23 या वर्षातील प्रथम वर्ष कला (मराठी/ इंग्रजी माध्यम) या वर्गातील विद्यार्थ्यांनी पायाभूत अभ्यास या विषयाचे द्वितीय सत्राचे प्रकल्प दि. 29 मार्च 2023 रोजी F.C. विभागात सकाळी 10.00 ते 2.00 या वेळेत जमा करावे.

(Signature)

विभाग प्रमुख
पायाभूत अभ्यास

(Signature)

डॉ. किरण सावे

प्राचार्य
PRINCIPAL
Sonopant Dandekar Arts College,
V.S. Apte Commerce College &
M.H. Mehta Science College
PALGHAR (W.R.)
Dist. Palghar, Pin-401404

Skill Enhancement Courses (SEC)

6. Foundation Course - I

Modules at a Glance

Sr. No.	Modules	No. of Lectures
1	Overview of Indian Society	05
2	Concept of Disparity- 1	10
3	Concept of Disparity-2	10
4	The Indian Constitution	10
5	Significant Aspects of Political Processes	10
Total		45

Sr. No.	Modules / Units
1	Overview of Indian Society
	Understand the multi-cultural diversity of Indian society through its demographic composition: population distribution according to religion, caste, and gender; Appreciate the concept of linguistic diversity in relation to the Indian situation; Understand regional variations according to rural, urban and tribal characteristics; Understanding the concept of diversity as difference
2	Concept of Disparity- 1
	Understand the concept of disparity as arising out of stratification and inequality; Explore the disparities arising out of gender with special reference to violence against women, female feticide (declining sex ratio), and portrayal of women in media; Appreciate the inequalities faced by people with disabilities and understand the issues of people with physical and mental disabilities
3	Concept of Disparity-2
	Examine inequalities manifested due to the caste system and inter-group conflicts arising thereof; Understand inter-group conflicts arising out of communalism; Examine the causes and effects of conflicts arising out of regionalism and linguistic differences
4	The Indian Constitution
	Philosophy of the Constitution as set out in the Preamble; The structure of the Constitution-the Preamble, Main Body and Schedules; Fundamental Duties of the Indian Citizen; tolerance, peace and communal harmony as crucial values in strengthening the social fabric of Indian society; Basic features of the Constitution
5	Significant Aspects of Political Processes
	The party system in Indian politics; Local self-government in urban and rural areas; the 73rd and 74th Amendments and their implications for inclusive politics; Role and significance of women in politics

Topics for Project Guidance: Growing Social Problems in India:

- *Substance abuse- impact on youth & challenges for the future*
- *HIV/AIDS- awareness, prevention, treatment and services*
- *Problems of the elderly- causes, implications and response*
- *Issue of child labor- magnitude, causes, effects and response*
- *Child abuse- effects and ways to prevent*
- *Trafficking of women- causes, effects and response*

Note:

Out of the 45 lectures allotted for 5 units for Semester I, about 15 lectures may be allotted for project guidance

SONOPANT DANDEKAR ARTS, V.S. APTE COMMERCE AND M.H. MEHTA SCIENCE COLLEGE, PALGHAR

Class : **FYBA**

Academic Year :

Subject : **FOUNDATION CORSE**

Sem. : I

Sr. No.	Roll No.	Name of the Student	Title of the Project
1	1	MORGHASMITA GANGARAM	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
2	2	SAJANE YOGITA VINOD	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
3	3	TOKARE SACHIN SUNIL	बालमजूरी व उपाययोजना
4	5	MERE AJAY RAMESH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
5	6	SAROJ KOMAL KAILAS	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
6	7	PATIL HIMALI ARVIND	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
7	8	MORE PRIYA KALPESH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
8	9	DIKSHA PATIL SUBODH	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
9	10	PATIL DIYA NILESH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
10	11	KHAN AREEBA NAZIRUL HAQUE	Features Of Indian Constitution
11	12	MEDHA RONIT RAVIKANT	Child Labor And Measurer
12	13	YADAV BITTU DINANATH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
13	14	GOSAVI SONALI MADHUKAR	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
14	15	MD TAHASIN RAJA MD IBRAHIM	Local Government
	17	VISHWAKRMA ANITA LALU	बालमजूरी व उपाययोजना
16	18	KOMB ROHIT KRISHNA	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
17	19	GUPTA KHUSHI UMESH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
18	21	PATIL ARYA AMAR	बालमजूरी व उपाययोजना
19	22	GHUTE ANIKITA DILIP	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
20	23	MACHHI TEJASWI MAHENDRA	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
21	24	ZATYA SURAJ MUKESH	ABSENT
22	25	SHELAR DIVYA JAYWANT	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
23	26	MOR JAY RAJENDRA	Concept Of Disaster And Disaster Manager
24	27	RATHOD KOMAL SANJAY	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
25	28	MORE SUJAL VIKAS	बालमजूरी व उपाययोजना
26	29	DHODI KASHISH RAJU	बालमजूरी व उपाययोजना
27	30	DUMADA KANCHAN KASHINATH	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
28	31	DUMADA BHARATI KASHINATH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
29	32	AADE KAJAL MOHAN	बालमजूरी व उपाययोजना
30	33	GOVARI PALLAVI PADMAKAR	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
31	34	GIRANE VAISHNAVI RAVINDRA	बालमजूरी व उपाययोजना
	35	PATIL RAJ BHARAT	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
33	36	WAGH MANASI LAXMAN	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
34	37	VALVI ASMIT ANIL	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
35	38	PAWAR ASHWINI LAHU	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
36	39	VARKHANDA NAYAN PRAVIN	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
37	40	BHORAD ROHIT RAMAN	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
38	41	ROKADE NANDINI MANIK	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
39	42	MORE MAITREYI KIRAN	बालमजूरी व उपाययोजना
40	43	TANDEL PRASANNA VIJAY	जातीवाद व जमातवाद चे परिणाम व उपाययोजना
41	44	MEHER TEJAS PRAFUL	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
42	45	MADHAVI AKANKSHA CHANDRAKANT	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
43	46	MEHER RICHA NILESH	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
44	47	MEHER TANISHA PRASAD	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
45	48	PAGDHARE APURVA BHUPESH	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
46	49	GHODA PRAMOD KAKAD	मद्यपान समस्या, कारणे, उपाययोजना
47	50	DUMADA AVINASH ARVIND	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व

48	51	SINGH SWETA DINESH	Concept Of Disaster And Disaster Manager
49	52	RAUT MANSI KUNAL	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
50	53	VALVI PRATHAMESH SHAILESH	बहू सांस्कृतिक भारतीय समाज
51	54	BHANDALKAR CHINMAY MOHAN	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्त्व
52	55	BHAVAR ASHVINI ASHOK	बालमजुरी व उपाययोजना
53	56	RINJAD ROSHAN PRAVIN	बालमजुरी व उपाययोजना
54	57	GADGE AKASH AJAGAR	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
55	58	THAPAD AMIT MULCHAND	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
56	59	DARSHAN TANISHA KIRAN	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
57	60	NOKTI DIVYA ANANTA	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्त्व
58	61	LILKA AMISHA SUNDAR	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
59	62	RAUT GATISH SURENDRA	बहू सांस्कृतिक भारतीय समाज
60	63	DHUM TANUJA SANJAY	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
61	64	GAVADE PRIYANKA BALA	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्त्व
62	65	JOSHI POOJA BANSILAL	बालमजुरी व उपाययोजना
63	66	KOMB ASMITA PARSHURAM	ABSENT
64	67	SHRIMALI PRERNA UTTAM	Position Of Women In Society Problem And Solution
65	68	PATIL RUCHIKA HANSRAJ	Child Labor And Measurer
66	69	KESARI KUMARI ARCHANA MAHENDRA	Local Government
67	70	SINGH POOJA NAIN	Position Of Women In Society Problem And Solution
68	71	PATIL PRATHAMESH NITIN	Concept Of Disaster And Disaster Manager
69	72	WAGHMARE YOGESH PREMANAND	Features Of Indian Constitution
70	73	YADAV BEAUTY SURENDRA	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
71	76	SAHANI SUNIL RAM	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
72	77	VAITY PIYUSH RAVINDRA	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्त्व
73	78	PATIL TANVI DINKAR	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
74	79	BHUYAL SAMIKSHA ARUN	बालमजुरी व उपाययोजना
75	80	KAMADI SHIRISH SAINATH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
76	81	KAMADI DIPAK TUKARAM	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
77	82	PATIL SHRUTI SHIRISH	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
78	83	GUND PRATIKSHA VISHNU	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
79	84	SADAR PRAVIN PRAKASH	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्त्व
80	85	CHAVHAN RUSHIKESH DINESH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
81	86	CHAVHAN PRITI SANTOSH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
82	87	CHAVHAN NAGESHWAR VITTHAL	ABSENT
83	88	BHOYE MAYURI SANDESH	ABSENT
84	89	BHOIR ANKITA VANRAJ	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
85	90	PAGDHARE VEDIKA KAMALAKAR	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
86	91	KINI TANVI KESARINATH	स्थानिक शासन पद्धती
87	92	KINI TANVI SUNIL	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
88	93	VALVI RASIKA MILIND	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
89	94	VARATHA NIDHI RAJESH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
90	95	VAVARE SNEHA PRADIP	स्थानिक शासन पद्धती
91	96	TALHA RUPA VASANT	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्त्व
92	97	JAIN MIHIR BHAGWANLAL	बालमजुरी व उपाययोजना
93	98	MORE MITESH MAHENDRA	Position Of Women In Society Problem And Solution
94	99	PAWAR YOGITA RAMA	बालमजुरी व उपाययोजना
95	100	MORE ROHIT ASHOK	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्त्व
96	101	MACHHI ROHIT NAVNEET	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्त्व
97	102	UMBARKAR ANKITA ANESH	स्थानिक शासन पद्धती
98	103	RATHOD VISHAL JAYKUMAR	Position Of Women In Society Problem And Solution

99	104	RAUT SANIYA CHANDRAKANT	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
100	105	GAWAD NISHANT UMESH	स्थानिक शासन पद्धती
101	106	CHATRAWAT RIDDHI SOHANLAL	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
102	107	VAZE SAHYADRI RAVINDRA	ABSENT
103	108	PRASAD DHANLAXMI RAJGIRI	भारतातील सामाजिक समस्या
104	109	PAGI SHARADA VINOD	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
105	110	DHANDARE SNEHA PURUSHOTTAM	बालमजूरी व उपाययोजना
106	111	BORSE HARSHADA ATMARAM	स्थानिक शासन पद्धती
107	112	BHUYAL HARSHAL PRAKASH	स्थानिक शासन पद्धती
108	113	MERE NISHA PRAKASH	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
109	114	MORE BHAGYESHRI NIRANJAN	Child Labor And Measurer
110	115	SHELAKA PRIYANKA CHANDU	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
111	117	PRASAD POOJA VIRENDRA	ABSENT
112	118	GHATAL KAVITA NARESH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
113	119	GORKHANA RUTUJA ANIL	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
114	120	VAZE SAKSHI RAJENDRA	स्थानिक शासन पद्धती
115	121	RAUT JAGRUTI JAGDISH	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
116	122	MAHATO NANDINI RAMBABU	बालमजूरी व उपाययोजना
7	123	KHARATMOL POONAM PRABHAKAR	ABSENT
118	124	NILPURIL SURABHI SUBRAMANYAM	भारतातील सामाजिक समस्या
119	125	DARGE AKSHAYA SURESH	ABSENT
120	126	JANGID RASHMI RAJESH	बालमजूरी व उपाययोजना
121	127	JANGID JULI RAJESH	बालमजूरी व उपाययोजना
122	128	AHIRE PRERNA PRADIP	भारतातील सामाजिक समस्या
123	129	SAHANI PINKI KAPILDEV	बालमजूरी व उपाययोजना
124	130	MISHRA RASHMI MANIBHUSHAN	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
125	131	SUTAR DIPALI BHAGIRATH	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
126	132	TARE JATIN SURESH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
127	133	KORE MRUNAL RANJIT	Position Of Women In Society Problem And Solution
128	134	MAHTO NAGESHWAR DINESH	Features Of Indian Constitution
129	135	SHELAR PIYUSH RAVINDRA	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
130	136	GOND MADHURI HARDEV	Concept Of Disaster And Disaster Manager
131	137	DHOBI VARSHA RAMKEWAL	भारतातील सामाजिक समस्या
132	138	JAIN SONAL PRAKASH	Position Of Women In Society Problem And Solution
133	140	KAMBLE RUTUJA NANDKUMAR	Features Of Indian Constitution
	141	MARALE RAVI NILESH	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
135	142	BEEJ ANJALI SANTOSH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
136	143	BHAVAR GAURAV VISHNU	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
137	144	KATKAR HARSHALA PRABHAKAR	बालमजूरी व उपाययोजना
138	145	TANDEL RUPALI NILESH	मानवी हक्क अर्थ, स्वरूप, वैशिष्ट्ये
139	146	JADHAV PRIYANKA KUSMAKAR	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
140	147	TAMBADI PRIYANKA SANTOSH	भारतातील सामाजिक समस्या
141	148	THAKUR SANIKA RAJESH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
142	149	PAWAR SHOBHANA NARAYAN	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
143	150	VALVI NIKITA ANIL	मानवी हक्क अर्थ, स्वरूप, वैशिष्ट्ये
144	151	KHARPADE SHUBHANGI GANPAT	भारतातील सामाजिक समस्या
145	152	BHOIR PURVI ASHOK	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
146	153	BHADEKAR BHAKTI SANJEEV	ABSENT
147	154	BASWAT VRUSHABH HARESHWAR	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
148	156	GAONKAR SUJATA GURUNATH	भारतातील सामाजिक समस्या
149	157	KARMODA NITIKA RAMESH	ABSENT

150	158	GHARAT SIDDHI SANJAY	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
151	159	NAIK SEJAL AVINASH	ABSENT
152	161	SAWANT KARAN ASHOK	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
153	162	PATIL RIYA HEMANT	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
154	163	BHOIR PRERANA PRAKASH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
155	164	GOSWAMI ANKITA JANARDAN	Features Of Indian Constitution
156	165	SURKULE SHWETA BANDU	बालमजूरी व उपाययोजना
157	166	BHOVARE JYOTI SANJAY	बालमजूरी व उपाययोजना
158	167	MOHANDKAR UJJVALA EKNATH	भारतातील सामाजिक समस्या
159	168	MAHAMANT JASMINE PAPPU	Local Government
160	169	LILAKA ARUNA BARKYA	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
161	170	KAMADI SHITAL DATTA	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
162	171	HADAL VIPUL RAMESH	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
163	172	VARDE HARDIK SHYAMSUNDER	Concept Of Disaster And Disaster Manager
164	173	GAWAD VIGHNRAJ MANOJ	बालमजूरी व उपाययोजना
165	174	SAYYED SHAIREENBANO JAMIRALI	बालमजूरी व उपाययोजना
166	176	PATIL TANVI HRUDAY	मानवी हक्क अर्थ, स्वरूप, वैशिष्ट्ये
167	177	SIDDHARTH GHAYVAT SUNIL	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
3	178	ALI MUSKAN ISRAR ALI	Concept Of Disaster And Disaster Manager
169	179	JADHAV JEET MANOJ	Concept Of Disaster And Disaster Manager
170	180	PAWADE CHINMAY YOGESH	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
171	181	SINGH ASMITA SHASHIBHUSHAN SINGH	बालमजूरी व उपाययोजना
172	182	PARAB SIDDHI SUNIL	मानवी हक्क अर्थ, स्वरूप, वैशिष्ट्ये
173	183	SHINDE RIDDHESH PRADIP	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
174	184	VAVARE LAKHAN RAMCHANDRA	भारतातील सामाजिक समस्या
175	185	DALVI MANGALA SANTOSH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
176	186	SINGH MANISHA HARIVANSH	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
177	187	DHODI TUSHAR ANIL	मानवी हक्क अर्थ, स्वरूप, वैशिष्ट्ये
178	188	RAJAWAT RAJWARDHANSINGH SATISH	भारतातील सामाजिक समस्या
179	189	KAKRA NANDINI SANTOSH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
180	190	KHANDELWAL KASHISH JAYANTILAL	Features Of Indian Constitution
181	191	NATH GAYATRI BAPI	ABSENT
182	192	KHAN SHABAN KARIM	Concept Of Disaster And Disaster Manager
183	193	GAUTAM VISHAL PANCHRAM	Child Labor And Measurer
184	194	NEHA MISHRA	Features Of Indian Constitution
	195	SARDAR KANCHAN KHITISH	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
186	196	DUBLA RAHUL LAXMAN	बालमजूरी व उपाययोजना
187	197	SUTAR ANKITA CHANDRAKANT	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
188	198	YADAV DIMPAL RAJKUMAR	Position Of Women In Society Problem And Solution
189	199	DUBLA AMIT KISAN	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
190	200	BORHADE SHWETA SHANTARAM	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
191	201	SHARMA RAKSHA DHIRENDRA	बालमजूरी व उपाययोजना
192	202	VARMA JYOTI PAPPU	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
193	203	YADAV MOHINI RAMBRIJ	ABSENT
194	204	YADAV POONAM BHOLA	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
195	205	BORE RUTUJA NILESH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
196	206	GUPTA NANDINI DHARMRAJ	Child Labor And Measurer
197	207	SHARMA SHIVAM ARVIND KUMAR	Local Government
198	208	SAVALE PUNAM	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
199	209	JADHAV SAMIR VIJAY	Position Of Women In Society Problem And Solution
200	210	PRINGAL AMMUKRISHNA SAJEEVAN	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व

201	211	SOMVANSHI NIKHIL	Child Labor And Measurer
202	212	POOJA SHARMA	Local Government
203	213	RAJAK ABHISHEK YOGENDRA	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
204	214	BHAVAR PRASHANT SUNIL	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
205	215	PATIL SHRUTIKA RAMDAS	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
206	216	CHAVAN KOMAL DAMU	बालमजूरी व उपाययोजना
207	217	LOHAR AVANTIKA TANAJI	Local Government
208	218	SUMADA ASHWINI DEEPAK	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
209	219	BHOIR PRAMOD GONDYA	ABSENT
210	220	PATHAK ATHARV SANADKUMAR	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
211	221	PARHAD RUPALI VILAS	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
212	222	NIDANKAR DEEPALI CHANDRAKANT	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
213	223	THAKUR CHIRAG KISAN	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
214	224	YADAV ANKITA DHIRENDRA	Child Labor And Measurer
215	225	GOGAWALE HARSHALI SANJAY	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
216	226	MASADE PRANJAL GAJANAN	Position Of Women In Society Problem And Solution
217	227	MANCHEKAR AAYUSHI RAMCHANDRA	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
218	228	SHAIKH GULJAR SIRAJUDDIN	Concept Of Disaster And Disaster Manager
9	229	CHAUDHARI DIVYA PRADEEP	ABSENT
220	230	MANDAOKAR PRATIK ARVIND	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
221	231	KINI AKANKSHA ROHIDAS	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
222	232	SOLANKI KUMKUM PRAKASH	बालमजूरी व उपाययोजना
223	233	AGIVALE RANI SUNIL	मानवी हक्क अर्थ, स्वरूप, वैशिष्ट्ये
224	234	CHAUHAN RAHUL TRILOKCHAND	मानवी हक्क अर्थ, स्वरूप, वैशिष्ट्ये
225	235	VISHWAKARMA MAHIMA MAHENDRA	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
226	236	ANJALI SINGH	Position Of Women In Society Problem And Solution
227	237	KARKE AISHWARYA RAJARAM	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
228	238	BHUYAL TEJAL GANESH	मानवी हक्क अर्थ, स्वरूप, वैशिष्ट्ये
229	239	MUSKAN SINGH	Child Labor And Measurer
230	240	SINH PRAKASH DEVRAJ	Concept Of Disaster And Disaster Manager
231	241	DAULA AKSHAY BHAU	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
232	242	MACHHI AAYUSH MAHESH	ABSENT
233	243	THAKUR CHINMAYI SHAILENDRA	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
234	244	VAZE SAMIKSHA VIKAS	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
235	245	BHOSALE YASH KRUSHANA	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
	246	DARJI HINAL MANISH	Concept Of Disaster And Disaster Manager
237	247	KHILLARE PRATHMESH RAHUL	बालमजूरी व उपाययोजना
238	248	DOLE SUSHANT RAJESH	बालमजूरी व उपाययोजना
239	249	BELKAR ROHIT JAYVANT	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
240	250	KHAN MARIYAM NASEEM	ABSENT
241	251	JAGTAP VAISHNAVI VINOD	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
242	252	PATIL MEHUL VILAS	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
243	253	THAKUR TEJASHREE VIKAS	बालमजूरी व उपाययोजना
244	255	CHOI GILWOONG INGU	स्थानिक शासन पद्धती ग्रामीण/ शहरी
245	256	GUPTA POOJA ARUN	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
246	257	MANDAL ROHIT TAPAN	बालमजूरी व उपाययोजना
247	258	PANDEY SMRITI RAJESH	बालमजूरी व उपाययोजना
248	259	BHOGAL RADHIKA SATISH	स्थानिक शासन पद्धती ग्रामीण/ शहरी
249	260	MUNNIWALE MD.SAJID ISMAIL	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
250	261	MD WAJID ISMAIL MUNNIWALE	बालमजूरी व उपाययोजना
251	262	SONU KUMAR CHANRDEV SAHANI	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना

252	263	THAKUR RAGHUNATH VYAS	स्थानिक शासन पद्धती ग्रामीण/ शहरी
253	30001	AMBAT ASHWIN RAJESH	बालमजूरी व उपाययोजना
254	30002	GURODE NAKUL PRAKASH	स्थानिक शासन पद्धती ग्रामीण/ शहरी
255	30003	CHAUDHARI AJIT BHASKAR	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
256	30004	PAGI ASMITA MUKESH	बालमजूरी व उपाययोजना
257	30005	DAVALA YOGITA PRABHAKAR	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
258	30006	DESALE ATUL ARUN	ABSENT
259	30007	MERE SANJANA SANDIP	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
260	30008	GIMBAL RUPESH LADKYA	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
261	30009	ARDI AKASH RATILAL	Position Of Women In Society Problem And Solution
262	30010	GADAG DIPESH SURESH	स्थानिक शासन पद्धती ग्रामीण/ शहरी
263	30011	KHARAD VIVEK LAHU	बालमजूरी व उपाययोजना
264	30012	PADVALE ANKESH MANJI	मद्यपान समस्या, कारणे, उपाययोजना
265	30013	MAHALA AVINASH DHARMA	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
266	30014	RABAD VISHAL SUNIL	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
267	30015	VANGA AAKASH RAMESH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
268	30016	DUBLA SAGAR ANIL	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
269	30017	PADOSA VIRAJ RAVINDRA	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
270	30018	JADHAV SHUBHAM SAGAR	मानवी हक्क अर्थ, स्वरूप, वैशिष्ट्ये
271	30019	BHOYE ROSHANI BARKU	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
272	30020	KAKRA MANJULA NASHIK	जातीवाद व जमातवाद चे परिणाम व उपाययोजना
273	30021	YADAV ATUL ANIL	Position Of Women In Society Problem And Solution
274	30022	BHOYE PRALHAD NARAYAN	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
275	30023	KAKRA SAHIL SAINATH	ABSENT
276	30024	DEO GRESY NITIN	Position Of Women In Society Problem And Solution
277	30025	TOKE KETAN JAYRAM	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
278	30026	BOND RAM YASHVANT	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
279	30027	NADGE PRATHMESH DASHRATH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
280	30028	SATVI TADESH RAJESH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
281	30029	BHOIR SNEHA VASANT	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
282	30030	GUPTA HARSH HARIHAR	बालमजूरी व उपाययोजना
283	30031	SUTAR AKASH ASHOK	बालमजूरी व उपाययोजना
284	30032	BHOIR ANURAG MAHESH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
285	30033	WANGAD ANKIT EKNATH	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
286	30034	MATERA PRITAM RAVINDRA	मद्यपान समस्या, कारणे, उपाययोजना
287	30035	DHODI UNNATI GURUBHAI	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
288	30036	CHAURASIYA SANIDEV PARAS	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
289	30037	PATIL VRUSHABH MAHENDRA	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना
290	30038	PATIL JAY RAJAN	एच आय व्ही - एड्स अर्थ, लक्षणे व उपाययोजना
291	30039	TUMBADA APURVA ARUN	भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये व महत्व
292	30040	GHOSHA RAHUL BARKYA	स्त्रियांचे समाजातील स्थान समस्या आणि उपाययोजना

SONOPANT DANDEKAR ARTS, V.S. APTE COMMERCE AND M.H. MEHTA SCIENCE COLLEGE, PALGHAR

Class : FYBA

Academic Year : 2022-2023

Subject : FOUNDATION COURSE

Sem. : II

Sr. No.	Roll No.	Name of the Student	Title of the Project
1	1	MORPHA SMITA GANGARAM	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा
2	2	SAJANE YOGITA VINOD	मानवी हक्क
3	3	TOKARE SACHIN SUNIL	परिस्थितिकीशास्त्र
4	5	MERE AJAY RAMESH	मानवी हक्क -अर्थ , स्वरूप, वैशिष्ट्ये महत्व
5	6	SAROJ KOMAL KAILAS	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
6	7	PATIL HIMALI ARVIND	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
7	8	MORE PRIYA KALPESH	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
8	9	DIKSHA PATIL SUBODH	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
9	10	PATIL DIYA NILESH	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
10	11	KHAN AREEBA NAZIRUL HAQUE	Scope Of Situational Science
11	12	MEDHA RONIT RAVIKANT	Stress -Type , Outcome, Solution
12	13	YADAV BITTU DINANATH	Migration
13	14	GOSAVI SONALI MADHUKAR	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
14	15	MD TAHASIN RAJA MD IBRAHIM	Universal Declaration Of Human Rights
15	17	VISHWAKRMA ANITA LALU	मानवी हक्क
16	18	KOMB ROHIT KRISHNA	स्थलांतर
17	19	GUPTA KHUSHI UMESH	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
18	21	PATIL ARYA AMAR	मानवी हक्क
19	22	GHUTE ANIKITA DILIP	मानवी हक्क
20	23	MACHHI TEJASWI MAHENDRA	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
21	24	ZATYA SURAJ MUKESH	ABSENT
22	25	SHELAR DIVYA JAYWANT	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
23	26	MOR JAY RAJENDRA	Impact Of Mass Media On Youth
24	27	RATHOD KOMAL SANJAY	मानवी हक्क
25	28	MORE SUJAL VIKAS	मानवी हक्क
26	29	DHODI KASHISH RAJU	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
27	30	DUMADA KANCHAN KASHINATH	स्थलांतर
28	31	DUMADA BHARATI KASHINATH	मानवी हक्क -अर्थ , स्वरूप, वैशिष्ट्ये महत्व
29	32	AADE KAJAL MOHAN	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
30	33	GOVARI PALLAVI PADMAKAR	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
31	34	GIRANE VAISHNAVI RAVINDRA	स्थलांतर
32	35	PATIL RAJ BHARAT	मानवी हक्क -अर्थ , स्वरूप, वैशिष्ट्ये महत्व
33	36	WAGH MANASI LAXMAN	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
34	37	VALVI ASMIT ANIL	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
35	38	PAWAR ASHWINI LAHU	मानवी हक्क
36	39	VARKHANDA NAYAN PRAVIN	परिस्थितिकीशास्त्र
37	40	BHORAD ROHIT RAMAN	परिस्थितिकीशास्त्र
38	41	ROKADE NANDINI MANIK	स्थलांतर
39	42	MORE MAITREYI KIRAN	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
40	43	TANDEL PRASANNA VIJAY	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
41	44	MEHER TEJAS PRAFUL	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
42	45	MADHAVI AKANKSHA CHANDRAKANT	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
43	46	MEHER RICHA NILESH	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
44	47	MEHER TANISHA PRASAD	स्थलांतर
45	48	PAGDHARE APURVA BHUPESH	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती

46	49	GHODA PRAMOD KAKAD	मानवी हक्क -अर्थ , स्वरूप, वैशिष्ट्ये महत्व
47	50	DUMADA AVINASH ARVIND	स्थलांतर
48	51	SINGH SWETA DINESH	Stress -Type , Outcome, Solution
49	52	RAUT MANSI KUNAL	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
50	53	VALVI PRATHAMESH SHAILESH	स्थलांतर
51	54	BHANDALKAR CHINMAY MOHAN	स्थलांतर
52	55	BHAVAR ASHVINI ASHOK	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
53	56	RINJAD ROSHAN PRAVIN	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
54	57	GADGE AKASH AJAGAR	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
55	58	THAPAD AMIT MULCHAND	मानवी हक्क
56	59	DARSHAN TANISHA KIRAN	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
57	60	NOKTI DIVYA ANANTA	मानवी हक्क
58	61	LILKA AMISHA SUNDAR	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
59	62	RAUT GATISH SURENDRA	मानवी हक्क
60	63	DHUM TANUJA SANJAY	स्थलांतर
61	64	GAVADE PRIYANKA BALA	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
62	65	JOSHI POOJA BANSILAL	मानवी हक्क
63	66	KOMB ASMITA PARSHURAM	ABSENT
64	67	SHRIMALI PRERNA UTTAM	Scope Of Situational Science
65	68	PATIL RUCHIKA HANSRAJ	Stress -Type , Outcome, Solution
66	69	KESARI KUMARI ARCHANA MAHENDRA	Universal Declaration Of Human Rights
67	70	SINGH POOJA NAIN	Impact Of Mass Media On Youth
68	71	PATIL PRATHAMESH NITIN	Scope Of Situational Science
69	72	WAGHMARE YOGESH PREMANAND	Stress -Type , Outcome, Solution
70	73	YADAV BEAUTY SURENDRA	पायाभूत सुविधा
71	76	SAHANI SUNIL RAM	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
72	77	VAITY PIYUSH RAVINDRA	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
73	78	PATIL TANVI DINKAR	स्थलांतर
74	79	BHUYAL SAMIKSHA ARUN	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
75	80	KAMADI SHIRISH SAINATH	पायाभूत सुविधा
76	81	KAMADI DIPAK TUKARAM	प्रसार माध्यमांचा युवकांवर होणारा परिणाम
77	82	PATIL SHRUTI SHIRISH	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
78	83	GUND PRATIKSHA VISHNU	मानवी हक्क -अर्थ , स्वरूप, वैशिष्ट्ये महत्व
79	84	SADAR PRAVIN PRAKASH	प्रसार माध्यमांचा युवकांवर होणारा परिणाम
80	85	CHAVHAN RUSHIKESH DINESH	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
81	86	CHAVHAN PRITI SANTOSH	पायाभूत सुविधा
82	87	CHAVHAN NAGESHWAR VITTHAL	ABSENT
83	88	BHOYE MAYURI SANDESH	ABSENT
84	89	BHOIR ANKITA VANRAJ	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
85	90	PAGDHARE VEDIKA KAMALAKAR	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
86	91	KINI TANVI KESARINATH	स्थलांतर
87	92	KINI TANVI SUNIL	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
88	93	VALVI RASIKA MILIND	स्थलांतर
89	94	VARATHA NIDHI RAJESH	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
90	95	VAVARE SNEHA PRADIP	मानवी हक्क
91	96	TALHA RUPA VASANT	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
92	97	JAIN MIHIR BHAGWANLAL	परिस्थितिकीशास्त्र
93	98	MORE MITESH MAHENDRA	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
94	99	PAWAR YOGITA RAMA	Scope Of Situational Science
95	100	MORE ROHIT ASHOK	स्थलांतर
96	101	MACHHI ROHIT NAVNEET	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती

97	102	UMBARKAR ANKITA ANESH	मानवी हक्क
98	103	RATHOD VISHAL JAYKUMAR	Stress -Type , Outcome, Solution
99	104	RAUT SANIYA CHANDRAKANT	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
100	105	GAWAD NISHANT UMESH	स्थलांतर
101	106	CHATRAWAT RIDDHI SOHANLAL	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
102	107	VAZE SAHYADRI RAVINDRA	ABSENT
103	108	PRASAD DHANLAXMI RAJGIRI	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
104	109	PAGI SHARADA VINOD	स्थलांतर
105	110	DHANDARE SNEHA PURUSHOTTAM	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा
106	111	BORSE HARSHADA ATMARAM	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
107	112	BHUYAL HARSHAL PRAKASH	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
108	113	MERE NISHA PRAKASH	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
109	114	MORE BHAGYESHRI NIRANJAN	Scope Of Situational Science
110	115	SHELAKA PRIYANKA CHANDU	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा
111	117	PRASAD POOJA VIRENDRA	ABSENT
112	118	GHATAL KAVITA NARESH	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
113	119	GORKHANA RUTUJA ANIL	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा
114	120	VAZE SAKSHI RAJENDRA	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
115	121	RAUT JAGRUTI JAGDISH	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
116	122	MAHATO NANDINI RAMBABU	Migration
117	123	KHARATMOL POONAM PRABHAKAR	ABSENT
118	124	NILPURIL SURABHI SUBRAMANYAM	Migration
119	125	DARGE AKSHAYA SURESH	ABSENT
120	126	JANGID RASHMI RAJESH	Universal Declaration Of Human Rights
121	127	JANGID JULI RAJESH	Scope Of Situational Science
122	128	AHIRE PRERNA PRADIP	स्थलांतर
123	129	SAHANI PINKI KAPILDEV	जागतिक आणि भारतीय समाज
124	130	MISHRA RASHMI MANIBHUSHAN	स्थलांतर
125	131	SUTAR DIPALI BHAGIRATH	जागतिक आणि भारतीय समाज
126	132	TARE JATIN SURESH	मानवी हक्क
127	133	KORE MRUNAL RANJIT	Universal Declaration Of Human Rights
128	134	MAHTO NAGESHWAR DINESH	Scope Of Situational Science
129	135	SHELAR PIYUSH RAVINDRA	स्थलांतर
130	136	GOND MADHURI HARDEV	Migration
131	137	DHOBI VARSHA RAMKEWAL	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
132	138	JAIN SONAL PRAKASH	Stress -Type , Outcome, Solution
133	140	KAMBLE RUTUJA NANDKUMAR	Impact Of Mass Media On Youth
134	141	MARALE RAVI NILESH	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
135	142	BEEJ ANJALI SANTOSH	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा
136	143	BHAVAR GAURAV VISHNU	प्रसार माध्यमांचा युवकांवर होणारा परिणाम
137	144	KATKAR HARSHALA PRABHAKAR	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
138	145	TANDEL RUPALI NILESH	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
139	146	JADHAV PRIYANKA KUSMAKAR	स्थलांतर
140	147	TAMBADI PRIYANKA SANTOSH	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा
141	148	THAKUR SANIKA RAJESH	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
142	149	PAWAR SHOBHANA NARAYAN	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा
143	150	VALVI NIKITA ANIL	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
144	151	KHARPADE SHUBHANGI GANPAT	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
145	152	BHOIR PURVI ASHOK	स्थलांतर
146	153	BHADEKAR BHAKTI SANJEEV	ABSENT
147	154	BASWAT VRUSHABH HARESHWAR	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती

148	156	GAONKAR SUJATA GURUNATH	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
149	157	KARMODA NITIKA RAMESH	ABSENT
150	158	GHARAT SIDDHI SANJAY	प्रसार माध्यमांचा युवकांवर होणारा परिणाम
151	159	NAIK SEJAL AVINASH	ABSENT
152	161	SAWANT KARAN ASHOK	प्रसार माध्यमांचा युवकांवर होणारा परिणाम
153	162	PATIL RIYA HEMANT	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
154	163	BHOIR PRERANA PRAKASH	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा
155	164	GOSWAMI ANKITA JANARDAN	Universal Declaration Of Human Rights
156	165	SURKULE SHWETA BANDU	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
157	166	BHOVARE JYOTI SANJAY	स्थलांतर
158	167	MOHANDKAR UJJVALA EKNATH	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
159	168	MAHAMANT JASMINE PAPPU	Scope Of Situational Science
160	169	LILAKA ARUNA BARKYA	स्थलांतर
161	170	KAMADI SHITAL DATTA	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
162	171	HADAL VIPUL RAMESH	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
163	172	VARDE HARDIK SHYAMSUNDER	Stress -Type , Outcome, Solution
164	173	GAWAD VIGHNRAJ MANOJ	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
165	174	SAYYED SHAIREENBANO JAMIRALI	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
166	176	PATIL TANVI HRUDAY	स्थलांतर
167	177	SIDDHARTH GHAYVAT SUNIL	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
168	178	ALI MUSKAN ISRAR ALI	Scope Of Situational Science
169	179	JADHAV JEET MANOJ	Stress -Type , Outcome, Solution
170	180	PAWADE CHINMAY YOGESH	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
171	181	SINGH ASMITA SHASHIBHUSHAN SINGH	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
172	182	PARAB SIDDHI SUNIL	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
173	183	SHINDE RIDDHESH PRADIP	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
174	184	VAVARE LAKHAN RAMCHANDRA	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
175	185	DALVI MANGALA SANTOSH	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
176	186	SINGH MANISHA HARIVANSH	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
177	187	DHODI TUSHAR ANIL	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
178	188	RAJAWAT RAJWARDHANSINGH SATISH	स्थलांतर
179	189	KAKRA NANDINI SANTOSH	स्थलांतर
180	190	KHANDELWAL KASHISH JAYANTILAL	Stress -Type , Outcome, Solution
181	191	NATH GAYATRI BAPI	ABSENT
182	192	KHAN SHABAN KARIM	Scope Of Situational Science
183	193	GAUTAM VISHAL PANCHRAM	Stress -Type , Outcome, Solution
184	194	NEHA MISHRA	Migration
185	195	SARDAR KANCHAN KHITISH	स्थलांतर
186	196	DUBLA RAHUL LAXMAN	समाजातील बदली जिवनशैली
187	197	SUTAR ANKITA CHANDRAKANT	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
188	198	YADAV DIMPAL RAJKUMAR	Impact Of Mass Media On Youth
189	199	DUBLA AMIT KISAN	संदेशवहन व प्रसार माध्यमे
190	200	BORHADE SHWETA SHANTARAM	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
191	201	SHARMA RAKSHA DHIRENDRA	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
192	202	VARMA JYOTI PAPPU	संदेशवहन व प्रसार माध्यमे
193	203	YADAV MOHINI RAMBRIJ	ABSENT
194	204	YADAV POONAM BHOLA	समाजातील बदली जिवनशैली
195	205	BORE RUTUJA NILESH	संदेशवहन व प्रसार माध्यमे
196	206	GUPTA NANDINI DHARMRAJ	संदेशवहन व प्रसार माध्यमे
197	207	SHARMA SHIVAM ARVIND KUMAR	Impact Of Mass Media On Youth
198	208	SAVALE PUNAM	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना

199	209	JADHAV SAMIR VIJAY	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
200	210	PRINGAL AMMUKRISHNA SAJEEVAN	Scope Of Situational Science
201	211	SOMVANSHI NIKHIL	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
202	212	POOJA SHARMA	Scope Of Situational Science
203	213	RAJAK ABHISHEK YOGENDRA	Stress -Type , Outcome, Solution
204	214	BHAVAR PRASHANT SUNIL	स्थलांतर
205	215	PATIL SHRUTIKA RAMDAS	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा
206	216	CHAVAN KOMAL DAMU	स्थलांतर
207	217	LOHAR AVANTIKA TANAJI	Migration
208	218	SUMADA ASHWINI DEEPAK	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
209	219	BHOIR PRAMOD GONDYA	ABSENT
210	220	PATHAK ATHARV SANADKUMAR	स्थलांतर
211	221	PARHAD RUPALI VILAS	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
212	222	NIDANKAR DEEPALI CHANDRAKANT	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
213	223	THAKUR CHIRAG KISAN	स्थलांतर
214	224	YADAV ANKITA DHIRENDRA	Impact Of Mass Media On Youth
215	225	GOGAWALE HARSHALI SANJAY	नविन आर्थिक धोरण
216	226	MASADE PRANJAL GAJANAN	Scope Of Situational Science
217	227	MANCHEKAR AAYUSHI RAMCHANDRA	नविन आर्थिक धोरण
218	228	SHAIKH GULJAR SIRAJUDDIN	Scope Of Situational Science
219	229	CHAUDHARI DIVYA PRADEEP	स्थलांतर
220	230	MANDAOKAR PRATIK ARVIND	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
221	231	KINI AKANKSHA ROHIDAS	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा
222	232	SOLANKI KUMKUM PRAKASH	नविन आर्थिक धोरण
223	233	AGIVALE RANI SUNIL	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
224	234	CHAUHAN RAHUL TRILOKCHAND	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा
225	235	VISHWAKARMA MAHIMA MAHENDRA	नविन आर्थिक धोरण
226	236	ANJALI SINGH	Scope Of Situational Science
227	237	KARKE AISHWARYA RAJARAM	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
228	238	BHUYAL TEJAL GANESH	स्थलांतर
229	239	MUSKAN SINGH	Scope Of Situational Science
230	240	SINH PRAKASH DEVRAJ	Stress -Type , Outcome, Solution
231	241	DAULA AKSHAY BHAU	स्थलांतर
232	242	MACHHI AAYUSH MAHESH	ABSENT
233	243	THAKUR CHINMAYI SHAILENDRA	संदेशवहन व प्रसार माध्यमे
234	244	VAZE SAMIKSHA VIKAS	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा
235	245	BHOSALE YASH KRUSHANA	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा
236	246	DARJI HINAL MANISH	Scope Of Situational Science
237	247	KHILLARE PRATHMESH RAHUL	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
238	248	DOLE SUSHANT RAJESH	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
239	249	BELKAR ROHIT JAYVANT	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
240	250	KHAN MARIYAM NASEEM	ABSENT
241	251	JAGTAP VAISHNAVI VINOD	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
242	252	PATIL MEHUL VILAS	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
243	253	THAKUR TEJASHREE VIKAS	संदेशवहन व प्रसार माध्यमे
244	255	CHOI GILWOONG INGU	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा
245	256	GUPTA POOJA ARUN	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा
246	257	MANDAL ROHIT TAPAN	नविन आर्थिक धोरण
247	258	PANDEY SMRITI RAJESH	स्थलांतर
248	259	BHOGAL RADHIKA SATISH	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
249	260	MUNNIWALE MD.SAJID ISMAIL	प्रसार माध्यमांचा युवकांवर होणारा परिणाम

250	261	MD WAJID ISMAIL MUNNIWALE	प्रसार माध्यमांचा युवकांवर होणारा परिणाम
251	262	SONU KUMAR CHANRDEV SAHANI	स्थलांतर
252	263	THAKUR RAGHUNATH VYAS	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
253	30001	AMBAT ASHWIN RAJESH	नविन आर्थिक धोरण
254	30002	GURODE NAKUL PRAKASH	स्थलांतर
255	30003	CHAUDHARI AJIT BHASKAR	स्थलांतर
256	30004	PAGI ASMITA MUKESH	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
257	30005	DAVALA YOGITA PRABHAKAR	प्रसार माध्यमांचा युवकांवर होणारा परिणाम
258	30006	DESALE ATUL ARUN	ABSENT
259	30007	MERE SANJANA SANDIP	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
260	30008	GIMBHAL RUPESH LADKYA	प्रसार माध्यमांचा युवकांवर होणारा परिणाम
261	30009	ARDI AKASH RATILAL	Universal Declaration Of Human Rights
262	30010	GADAG DIPESH SURESH	प्रसार माध्यमांचा युवकांवर होणारा परिणाम
263	30011	KHARAD VIVEK LAHU	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा
264	30012	PADVALE ANKESH MANJI	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा
265	30013	MAHALA AVINASH DHARMA	स्थलांतर
266	30014	RABAD VISHAL SUNIL	तणाव / प्रकार, परिणाम, उपाययोजना
267	30015	VANGA AAKASH RAMESH	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
268	30016	DUBLA SAGAR ANIL	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
269	30017	PADOSA VIRAJ RAVINDRA	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
270	30018	JADHAV SHUBHAM SAGAR	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
271	30019	BHOYE ROSHANI BARKU	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
272	30020	KAKRA MANJULA NASHIK	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
273	30021	YADAV ATUL ANIL	Universal Declaration Of Human Rights
274	30022	BHOYE PRALHAD NARAYAN	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
275	30023	KAKRA SAHIL SAINATH	ABSENT
276	30024	DEO GRESY NITIN	Universal Declaration Of Human Rights
277	30025	TOKE KETAN JAYRAM	प्रसार माध्यमांचा युवकांवर होणारा परिणाम
278	30026	BOND RAM YASHVANT	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा
279	30027	NADGE PRATHMESH DASHRATH	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
280	30028	SATVI TADESH RAJESH	स्थलांतर
281	30029	BHOIR SNEHA VASANT	स्थलांतर
282	30030	GUPTA HARSH HARIHAR	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
283	30031	SUTAR AKASH ASHOK	मानवी हक्क -अर्थ , स्वरूप, वैशिष्ट्ये महत्व
284	30032	BHOIR ANURAG MAHESH	स्थलांतर
285	30033	WANGAD ANKIT EKNATH	Migration
286	30034	MATERA PRITAM RAVINDRA	मानवी हक्क -अर्थ , स्वरूप, वैशिष्ट्ये महत्व
287	30035	DHODI UNNATI GURUBHAI	स्थलांतर
288	30036	CHAURASIYA SANIDEV PARAS	प्रसार माध्यमांचा युवकांवर होणारा परिणाम
289	30037	PATIL VRUSHABH MAHENDRA	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा
290	30038	PATIL JAY RAJAN	परिस्थितिकीशास्त्राची व्याप्ती
291	30039	TUMBADA APURVA ARUN	स्थलांतर
292	30040	GHOSHA RAHUL BARKYA	मानवी हक्क -अर्थ , स्वरूप, वैशिष्ट्ये महत्व

FYBA REGULAR (FOUNDATION COURSE) 2022-23

SER. NO.	ROLL NO	STUDENT NAME	CONTACT NO	SEM I	SEM II
1	1	MORGHASMITA GANGARAM	7498541589	Suhel	Suhel
2	2	SAJANE YOGITA VINOD	8010873505	Bajane	Bajane
3	3	TOKARE SACHIN SUNIL	9028787170	Sachin	A.R. More (R 3574)
4	5	MERE AJAY RAMESH	8149356442	A.R. More	A.R. More
5	6	SAROJ KOMAL KAILAS	8263032613	Saroj	Saroj
6	7	PATIL HIMALI ARVIND	7499185313	H.A. Patil	H.A. Patil
7	8	MORE PRIYA KALPESH	8669072031	Priya	Priya More
8	9	DIKSHA PATIL SUBODH	9579605321	D.S. Patil	D.S. Patil
9	10	PATIL DIYA NILESH	8010170437	D.N. Patil	D.N. Patil
10	11	KHAN AREEBA NAZIRUL HAQUE	9529697248	Khayra	Khayra
11	12	MEDHA RONIT RAVIKANT	9373540745	Medha	Medha
12	13	YADAV BITTU DINANATH	8237769886	Bittu	Bittu
13	14	GOSAVI SONALI MADHUKAR	8591917202	SONALI	SONALI
14	15	MD TAHASIN RAJA MD IBRAHIM	8976339950	Tamim	Tamim
15	17	VISHWAKRMA ANITA LALU	8080625919	Abhishek	Abhishek
16	18	KOMB ROHIT KRISHNA	9021705448	Rohit	Rohit
17	19	GUPTA KHUSHI UMESH	9765451981	Khushi	Khushi
18	21	PATIL ARYA AMAR	9370656502	Patil	Patil
19	22	GHUTE ANIKITA DILIP	9022502520	Anikita	Anikita
20	23	MACHHI TEJASWI MAHENDRA	8857816853	Amachhi	Amachhi
21	24	ZATYA SURAJ MUKESH	9767173437		
22	25	SHELAR DIVYA JAYWANT	8806895185	D.V. Shelar	D.V. Shelar
23	26	MOR JAY RAJENDRA	9359392154	Jay	Jay
24	27	RATHOD KOMAL SANJAY	7021780110	Komal	Komal
25	28	MORE SUJAL VIKAS	8483858988	Sujal	Sujal
26	29	DHODI KASHISH RAJU	9322845031	Rohodi	Rohodi
27	30	DUMADA KANCHAN KASHINATH	9022193313	Kanchan	Kanchan
28	31	DUMADA BHARATI KASHINATH	9022193313	Bharati	Bharati (R 3574)
29	32	AADE KAJAL MOHAN	9766366109	Kajal	Kajal
30	33	GOVARI PALLAVI PADMAKAR	7498088973	P.P. Govari	P.P. Govari
31	34	GIRANE VAISHNAVI RAVINDRA	8080738637	Girane	Girane
32	35	PATIL RAJ BHARAT	9021904300	Raj	Raj
33	36	WAGH MANASI LAXMAN	9309075327	Manasi	Manasi
34	37	VALVI ASMIT ANIL	8080933408	A.A. Valvi	A.A. Valvi
35	38	PAWAR ASHWINI LAHU	7499053765	A. Pawar	A. Pawar
36	39	VARKHANDA NAYAN PRAVIN	8308091706	Nayan	Nayan
37	40	BHORAD ROHIT RAMAN	8767000377	Rohit	Rohit
38	41	ROKADE NANDINI MANIK	8767972163	Nandini	Nandini
39	42	MORE MAITREYI KIRAN	8626087654	More	More

FYBA REGULAR (FOUNDATION COURSE) 2022-23

SER. NO.	ROLL NO	STUDENT NAME	CONTACT NO	SEM I	SEM II
40	43	TANDEL PRASANNA VIJAY	9561516407	Rtandel	Rtandel
41	44	MEHER TEJAS PRAFUL	7378484514	Tejy	Tejy
42	45	MADHAVI AKANKSHA CHANDRAKANT	9145475502	madhavi	madhavi
43	46	MEHER RICHA NILESH	9766609395	Pamhavi	Pamhavi
44	47	MEHER TANISHA PRASAD	8010603157	Archor	Archor
45	48	PAGDHARE APURVA BHUPESH	9156937522	A.B. Pagdhare	A. B. Pagdhare
46	49	GHODA PRAMOD KAKAD	7666467268	Prghodh	Prghodh
47	50	DUMADA AVINASH ARVIND	9356831057	Avinash	Avinash
48	51	SINGH SWETA DINESH	9960418305	Sweta	Sweta
49	52	RAUT MANSI KUNAL	9356838511	Araut	Araut
50	53	VALVI PRATHAMESH SHAILESH	7020899279	Prath	Prath
51	54	BHANDALKAR CHINMAY MOHAN	9730364043	Chin	Chin
52	55	BHAVAR ASHVINI ASHOK	8552980675	Ashvini	Ashvini
53	56	RINJAD ROSHAN PRAVIN	8080216474	R.P. Rinjad	R.P. Rinjad
54	57	GADGE AKASH AJAGAR	9321746253	Akash	Akash
55	58	THAPAD AMIT MULCHAND	9529890478	Amit	Amit
56	59	DARSHAN TANISHA KIRAN	9307179877	Darshan	Darshan
57	60	NOKTI DIVYA ANANTA	8999030362	Divya	Divya
58	61	LILKA AMISHA SUNDAR	9699715504	Amisha	Amisha (12 of 2019/20)
59	62	RAUT GATISH SURENDRA	8180884320	Gaut	Gaut
60	63	DHUM TANUJA SANJAY	7499865630	Dhumi	Dhumi
61	64	GAVADE PRIYANKA BALA	7507482546	Priyanka	Priyanka
62	65	JOSHI POOJA BANSILAL	8329596354	Pooja	Pooja
63	66	KOMB ASMITA PARSHURAM	8788923622		
64	67	SHRIMALI PRERNA UTTAM	9316818075	Prerna	Prerna
65	68	PATIL RUCHIKA HANSRAJ	7387589891	Ruchi	Ruchi
66	69	KESARI KUMARI ARCHANA MAHENDRA	7778819471	Kesari	Kesari
67	70	SINGH POOJA NAIN	9021025611	Pooja	Pooja
68	71	PATIL PRATHAMESH NITIN	7020794599	Prath	Prath
69	72	WAGHMARE YOGESH PREMANAND	9359313181	Yogesh	Yogesh
70	73	YADAV BEAUTY SURENDRA	7774991822	Beauty	Beauty
71	76	SAHANI SUNIL RAM	7498740320	S.R. Sahani	S.R. Sahani
72	77	VAITY PIYUSH RAVINDRA	7875084924	P.R. Vaity	P.R. Vaity
73	78	PATIL TANVI DINKAR	9322180578	T.D. Patil	T.D. Patil
74	79	BHUYAL SAMIKSHA ARUN	8999182395	S.A. Bhuyal	S.A. Bhuyal
75	80	KAMADI SHIRISH SAINATH	9322346761	Shirish	Shirish
76	81	KAMADI DIPAK TUKARAM	9075635142	Dipak	Dipak
77	82	PATIL SHRUTI SHIRISH	8104138734	Shruti	Shruti
78	83	GUND PRATIKSHA VISHNU	7798605963	Pratiksha	Pratiksha

FYBA REGULAR (FOUNDATION COURSE) 2022-23

Sr. No.	Roll No	STUDENT NAME	CONTACT NO	SEM I	SEM II
79	84	SADAR PRAVIN PRAKASH	7822804588	Pravin	Pravin
80	85	CHAVHAN RUSHIKESH DINESH	7248917797	Rushikesh	Rushikesh
81	86	CHAVHAN PRITI SANTOSH	8668330628	Pravhan	Pravhan
82	87	CHAVHAN NAGESHWAR VITTHAL	7820954878		
83	88	BHOYE MAYURI SANDESH	9284213312		
84	89	BHOIR ANKITA VANRAJ	8408479676	Ankita	Ankita
85	90	PAGDHARE VEDIKA KAMALAKAR	7620957471	Vedika	Vedika
86	91	KINI TANVI KESARINATH	7972490625	Tanvi	Tanvi
87	92	KINI TANVI SUNIL	8668974102	Tanvi	Tanvi
88	93	VALVI RASIKA MILIND	8855836256	R.M.Valvi	Ritika
89	94	VARATHA NIDHI RAJESH	9970276294	N.R.Varatha	N.R.Varatha
90	95	VAVARE SNEHA PRADIP	9970287482	S.P.Vavare	S.P.Vavare
91	96	TALHA RUPA VASANT	9168138961	Ritika	Ritika
92	97	JAIN MIHIR BHAGWANLAL	7666383118	M.B.Jain	Nayan
93	98	MORE MITESH MAHENDRA	8767386426	Mitesh	Mitesh
94	99	PAWAR YOGITA RAMA	9021354621	Yogita	Yogita
95	100	MORE ROHIT ASHOK	7219639660	Rohit	Rohit
96	101	MACHHI ROHIT NAVNEET	7709872478	Rohit	Rohit
97	102	UMBARKAR ANKITA ANESH	7507334640	Umbarkar	Umbarkar
98	103	RATHOD VISHAL JAYKUMAR	9579011395	Vishal	Vishal
99	104	RAUT SANIYA CHANDRAKANT	9699384380	Saniya	Saniya
100	105	GAWAD NISHANT UMESH	8390274594	Nishant	Nishant
101	106	CHATRAWAT RIDDHI SOHANLAL	7038987783	Riddhi	Riddhi
102	107	VAZE SAHYADRI RAVINDRA	9225778997		
103	108	PRASAD DHANLAXMI RAJGIRI	9370885230	D.P.Prasad	D.P.Prasad
104	109	PAGI SHARADA VINOD	9699249782	S.V.Pagi	S.V.Pagi
105	110	DHANDARE SNEHA PURUSHOTTAM	8857806997	Sneha	Sneha
106	111	BORSE HARSHADA ATMARAM	9284146252	Borse	Borse
107	112	BHUYAL HARSHAL PRAKASH	9637008374	Harshal	Harshal
108	113	MERE NISHA PRAKASH	9022357817	Nisha	Nisha
109	114	MORE BHAGYESHRI NIRANJAN	8767381208	M.Pure	M.Pure
110	115	SHELAKA PRIYANKA CHANDU	8010850428	Shelake	Shelake
111	117	PRASAD POOJA VIRENDRA	7219639252		
112	118	GHATAL KAVITA NARESH	7875856563	Kavita	Kavita
113	119	GORKHANA RUTUJA ANIL	8237977568	Rutuja	Rutuja
114	120	VAZE SAKSHI RAJENDRA	7030132604	Sakshi	Sakshi
115	121	RAUT JAGRUTI JAGDISH	9763272549	J.J.Raut	J.J.Raut
116	122	MAHATO NANDINI RAMBABU	9834818701	Nandini	Nandini
117	123	KHARATMOL POONAM PRABHAKAR	7756862873		

FYBA REGULAR (FOUNDATION COURSE) 2022-23

SER. NO.	ROLL NO	STUDENT NAME	CONTACT NO	SEM I	SEM II
118	124	NILPURIL SURABHI SUBRAMANYAM	7028690012	Sus	Sus
119	125	DARGE AKSHAYA SURESH	9356607548		
120	126	JANGID RASHMI RAJESH	7020576520	Rm	Rm
121	127	JANGID JULI RAJESH	7020576520	Juli	Juli
122	128	AHIRE PRERNA PRADIP	7820944672	Prerina	Prerina
123	129	SAHANI PINKI KAPILDEV	9555649088	Pinki	Pinki
124	130	MISHRA RASHMI MANIBHUSHAN	7769954921	Rashmi	Rashmi
125	131	SUTAR DIPALI BHAGIRATH	8446055944	Dipali	Dipali
126	132	TARE JATIN SURESH	7262936430	Jatin	Jatin
127	133	KORE MRUNAL RANJIT	8411942995	Mrunal	Mrunal
128	134	MAHTO NAGESHWAR DINESH	9503691948	Nageshwar	Nageshwar
129	135	SHELAR PIYUSH RAVINDRA	8767542366	Piyush	Piyush
130	136	GOND MADHURI HARDEV	7385152449	G.M.H	G.M.H
131	137	DHOBI VARSHA RAMKEWAL	9834007271	Varsha	Varsha
132	138	JAIN SONAL PRAKASH	7066176960	Sonal	Sonal
133	140	KAMBLE RUTUJA NANDKUMAR	9022436930	Rutu	Rutu
134	141	MARALE RAVI NILESH	9637717417	R.N.M.	R.N.M.
135	142	BEEJ ANJALI SANTOSH	8010400792	Anjali	Anjali
136	143	BHAVAR GAURAV VISHNU	8412026184	Gaurav	Gaurav
137	144	KATKAR HARSHALA PRABHAKAR	8485825996	Harshala	Harshala
138	145	TANDEL RUPALI NILESH	8080788395	R.Tandel	R.Tandel
139	146	JADHAV PRIYANKA KUSMAKAR	9309494657	Priya	Priya
140	147	TAMBADI PRIYANKA SANTOSH	7666718265	Priyanka	Priyanka
141	148	THAKUR SANIKA RAJESH	9226281627	Sanika	Sanika
142	149	PAWAR SHOBHANA NARAYAN	7769940632	Shobhana	Shobhana
143	150	VALVI NIKITA ANIL	8087629809	Nikita	Nikita
144	151	KHARPADE SHUBHANGI GANPAT	7774012196	S.Sharpade	S.Sharpade
145	152	BHOIR PURVI ASHOK	9309247821	P.A.Bhoir	P.A.Bhoir
146	153	BHADEKAR BHAKTI SANJEEV	8446531787		
147	154	BASWAT VRUSHABH HARESHWAR	7020324428	V.Baswat	V.Baswat
148	156	GAONKAR SUJATA GURUNATH	9834868452	S.Gaonkar	S.Gaonkar
149	157	KARMODA NITIKA RAMESH	8928142230		
150	158	GHARAT SIDDHI SANJAY	9270862602	S.S.G	S.S.G
151	159	NAIK SEJAL AVINASH	7385758566		
152	161	SAWANT KARAN ASHOK	9579554194	Karan	Karan
153	162	PATIL RIYA HEMANT	9028352852	Riya	Riya
154	163	BHOIR PRERANA PRAKASH	8010952411	P.P.Bhoir	P.P.Bhoir
155	164	GOSWAMI ANKITA JANARDAN	9284161707	Ankita	Ankita
156	165	SURKULE SHWETA BANDU	8788466879	S.S.Ban	S.S.Ban

FYBA REGULAR (FOUNDATION COURSE) 2022-23

SER. NO.	ROLL NO	STUDENT NAME	CONTACT NO	SEM I	SEM II
157	166	BHOVARE JYOTI SANJAY	7499632353	Bhovare	Bhovare
158	167	MOHANDKAR UJJVALA EKNATH	9172865182	Ujjvala	Ujjvala
159	168	MAHAMANT JASMINE PAPPU	7757870794	Mhamant	Mhamant
160	169	LILAKA ARUNA BARKYA	9764167401	Lilaka	Lilaka
161	170	KAMADI SHITAL DATTA	8208497032	Kamadi	Kamadi
162	171	HADAL VIPUL RAMESH	9156875751	Hadal	Hadal
163	172	VARDE HARDIK SHYAMSUNDER	8698395081	Varde	Varde
164	173	GAWAD VIGHNRAJ MANOJ	8010979167	Gawad	Gawad
165	174	SAYYED SHAIREENBANO JAMIRALI	9307139925	Sayyed	Sayyed
166	176	PATIL TANVI HRUDAY	9112748534	Patil	Patil
167	177	SIDDHARTH GHAYVAT SUNIL	8010268467	Siddharth	Siddharth
168	178	ALI MUSKAN ISRAR ALI	7058045785	Ali	Ali
169	179	JADHAV JEET MANOJ	8855856991	Jeet	Jeet
170	180	PAWADE CHINMAY YOGESH	9226767774	Pawade	Pawade
171	181	SINGH ASMITA SHASHIBHUSHAN SINGH	8459014696	Singh	Singh
172	182	PARAB SIDDHI SUNIL	7796528154	Parab	Parab
173	183	SHINDE RIDDHESH PRADIP	8600659773	Riddhesh	Riddhesh
174	184	VAVARE LAKHAN RAMCHANDRA	9673063569	Vavare	Vavare
175	185	DALVI MANGALA SANTOSH	9307706356	Dalvi	Dalvi
176	186	SINGH MANISHA HARIVANSH	9960171459	Singh	Singh
177	187	DHODI TUSHAR ANIL	9665240407	Dhodi	Dhodi
178	188	RAJAWAT RAJWARDHANSINGH SATISH	7737994432	Rajawat	Rajawat
179	189	KAKRA NANDINI SANTOSH	9307134211	N.S.Kakra	N.S.Kakra
180	190	KHANDELWAL KASHISH JAYANTILAL	7774966310	Khandelwal	Khandelwal
181	191	NATH GAYATRI BAPI	8855830382	Nath	Nath
182	192	KHAN SHABAN KARIM	7721953687	Khan	Khan
183	193	GAUTAM VISHAL PANCHRAM	7387317071	Gautam	Gautam
184	194	NEHA MISHRA	9503331217	Neha	Neha
185	195	SARDAR KANCHAN KHITISH	7219749839	Sardar	Sardar
186	196	DUBLA RAHUL LAXMAN	9322057706	Dubla	Dubla
187	197	SUTAR ANKITA CHANDRAKANT	8104259756	Sutar	Sutar
188	198	YADAV DIMPAL RAJKUMAR	8087994317	Yadav	Yadav
189	199	DUBLA AMIT KISAN	9096690443	Dubla	Dubla
190	200	BORHADE SHWETA SHANTARAM	8412913248	Borhade	Borhade
191	201	SHARMA RAKSHA DHIRENDRA	9730366225	Sharma	Sharma
192	202	VARMA JYOTI PAPPU	7498927141	Varma	Varma
193	203	YADAV MOHINI RAMBRIJ	9175236926	Yadav	Yadav
194	204	YADAV POONAM BHOLA	7387520970	Yadav	Yadav
195	205	BORE RUTUJA NILESH	7620657708	Bore	Bore

FYBA REGULAR (FOUNDATION COURSE) 2022-23

SR. NO.	ROLL NO	STUDENT NAME	CONTACT NO	SEM I	SEM II
196	206	GUPTA NANDINI DHARMRAJ	8459033494	Pranav	Pranav
197	207	SHARMA SHIVAM ARVIND KUMAR	9049429502	Sham	Sham
198	208	SAVALE PUNAM	9637323371	Ravale	Ravale
199	209	JADHAV SAMIR VIJAY	9699220324	J.S. Vijay	J.S. Vijay
200	210	PRINGAL AMMUKRISHNA SAJEEVAN	8177888350	Pringal	Pringal
201	211	SOMVANSHI NIKHIL	8788003981	Nikhil	Nikhil
202	212	POOJA SHARMA	9172611543	Sh	Sh
203	213	RAJAK ABHISHEK YOGENRA	7620702605	Rajak	Rajak
204	214	BHAVAR PRASHANT SUNIL	7768019413	Prashant	Prashant
205	215	PATIL SHRUTIKA RAMDAS	8237430224	Shrutika	Shrutika
206	216	CHAVAN KOMAL DAMU	9284573446	Komal	Komal
207	217	LOHAR AVANTIKA TANAJI	8010932217	Avanti	Avanti
208	218	SUMADA ASHWINI DEEPAK	8421743484	Ashwini	Ashwini
209	219	BHOIR PRAMOD GONDYA	8999361621		
210	220	PATHAK ATHARV SANADKUMAR	7972202367	Pathak	Pathak
211	221	PARHAD RUPALI VILAS	8788275726	Rupali	Rupali
212	222	NIDANKAR DEEPALI CHANDRAKANT	7620433488	Deepali	Deepali
213	223	THAKUR CHIRAG KISAN	7620355120	Chirag	Chirag
214	224	YADAV ANKITA DHIRENDRA	8149403480	Ankita	Ankita
215	225	GOGAWALE HARSHALI SANJAY	8530795026	Harshali	Harshali
216	226	MASADE PRANJAL GAJANAN	9022804261	M.P. Gajanan	M.P. Gajanan
217	227	MANCHEKAR AAYUSHI RAMCHANDRA	7774088682	Aayushi	Aayushi
218	228	SHAIKH GULJAR SIRAJUDDIN	7841829466	Guljar	Guljar
219	229	CHAUDHARI DIVYA PRADEEP	8767757294		
220	230	MANDAOKAR PRATIK ARVIND	9579694263		
221	231	KINI AKANKSHA ROHIDAS	8698404938	A.R. Kini	A.R. Kini
222	232	SOLANKI KUMKUM PRAKASH	7038243740	Kumkum	Kumkum
223	233	AGIVALE RANI SUNIL	7709407616	Rani	Rani
224	234	CHAUHAN RAHUL TRILOKCHAND	8007927038	Chauhan	Chauhan
225	235	VISHWAKARMA MAHIMA MAHENDRA	8956473555	Mahima	Mahima
226	236	ANJALI SINGH	7507180992	Anjali	Anjali
227	237	KARKE AISHWARYA RAJARAM	9529497944	Aishwarya	Aishwarya
228	238	BHUYAL TEJAL GANESH	8668419606	Bhuyal	Bhuyal
229	239	MUSKAN SINGH	9508569339	Muskan	Muskan
230	240	SINH PRAKASH DEVRAJ		Sinh	Sinh
231	241	DAULA AKSHAY BHAU	9637933218	Daula	Daula
232	242	MACHHI AAYUSH MAHESH	9579386946		
233	243	THAKUR CHINMAYI SHAILENDRA	9322120774	Chinmayi	Chinmayi
234	244	VAZE SAMIKSHA VIKAS	8208817058	Sanze	Sanze

FYBA REGULAR (FOUNDATION COURSE) 2022-23

SR. NO.	ROLL NO	STUDENT NAME	CONTACT NO	SEM I	SEM II
235	245	BHOSALE YASH KRUSHANA	8793172080	Bhosale	Bhosale
236	246	DARJI HINAL MANISH	8208109632	Darji	Darji
237	247	KHILLARE PRATHMESH RAHUL	9322919747	Khillare	Khillare
238	248	DOLE SUSHANT RAJESH	8208363326	Dole	Dole
239	249	BELKAR ROHIT JAYVANT	9270431959	Belkar	Belkar
240	250	KHAN MARIYAM NASEEM	8530678166		
241	251	JAGTAP VAISHNAVI VINOD	8169403491	Jagtap	Jagtap
242	252	PATIL MEHUL VILAS	8010790090	Patil	Patil
243	253	THAKUR TEJASHREE VIKAS	8261079992	Thakur	Thakur
244	255	CHOI GILWOONG INGU	8149316010	Choi	Choi
245	256	GUPTA POOJA ARUN	9104135581	Gupta	Gupta
246	257	MANDAL ROHIT TAPAN	7666515874	Mandal	Mandal
247	258	PANDEY SMRITI RAJESH	7030629041	Pandey	Pandey
248	259	BHOGAL RADHIKA SATISH	7499458740	Bhagal	Bhagal
249	260	MUNNIWALE MD.SAJID ISMAIL	9429221467	Munniwale	Munniwale
250	261	MD WAJID ISMAIL MUNNIWALE	7426088827	Munniwale	Munniwale
251	262	SONU KUMAR CHANRDEV SAHANI	9117212057	Sonu	Sonu
252	263	THAKUR RAGHUNATH VYAS	8421704669	Thakur	Thakur
253	30001	AMBAT ASHWIN RAJESH	6355415698	Ambat	Ambat
254	30002	GURODE NAKUL PRAKASH	9921951610	Gurode	Gurode
255	30003	CHAUDHARI AJIT BHASKAR	8767326950	Chaudhary	Chaudhary
256	30004	PAGI ASMITA MUKESH	7770034923	Pagi	Pagi
257	30005	DAVALA YOGITA PRABHAKAR	8080786308	Daval	Daval
258	30006	DESALE ATUL ARUN	9767556168		
259	30007	MERE SANJANA SANDIP	8766773577	Mere	Mere
260	30008	GIMBHAR RUPESH LADKYA	7666481880	Gimbhar	Gimbhar
261	30009	ARDI AKASH RATILAL	8552939176	Ardi	Ardi
262	30010	GADAG DIPESH SURESH	7499649425	Gadag	Gadag
263	30011	KHARAD VIVEK LAHU	7666934853	Khare	Khare
264	30012	PADVALE ANKESH MANJI	8956536930	Padvale	Padvale
265	30013	MAHALA AVINASH DHARMA	9022315929	Mahala	Mahala
266	30014	RABAD VISHAL SUNIL	9022596501	Rabad	Rabad
267	30015	VANGA AAKASH RAMESH	7083777286	Vanga	Vanga
268	30016	DUBLA SAGAR ANIL	9356901918	Dubla	Dubla
269	30017	PADOSA VIRAJ RAVINDRA	9022871905	Padosa	Padosa
270	30018	JADHAV SHUBHAM SAGAR	7499258642	Jadhav	Jadhav
271	30019	BHOYE ROSHANI BARKU	8087695610	Bhoys	Bhoys
272	30020	KAKRA MANJULA NASHIK	9511822570	M.N. Kakra	M.N. Kakra
273	30021	YADAV ATUL ANIL	9545643274	Yadav	Yadav

FYBA REGULAR (FOUNDATION COURSE) 2022-23

Sr. No.	Roll No.	Student Name	Contact No.	Sem I	Sem II
274	30022	BHOYE PRALHAD NARAYAN	9881790528	<u>Pralhad</u>	<u>Pralhad</u>
275	30023	KAKRA SAHIL SAINATH	9579687945		
276	30024	DEO GRESY NITIN	7385057087	<u>Deo</u>	<u>Deo</u>
277	30025	TOKE KETAN JAYRAM	8788468196	<u>Ketan</u>	<u>Ketan</u>
278	30026	BOND RAM YASHVANT	9322397389	<u>Ramb</u>	<u>Ramb</u>
279	30027	NADGE PRATHMESH DASHRATH	7391867718	<u>Prath</u>	<u>Prath</u>
280	30028	SATVI TADESH RAJESH	9322371699	<u>Satvi</u>	<u>Satvi</u>
281	30029	BHOIR SNEHA VASANT	8698785915	<u>Sneha</u>	<u>Sneha</u>
282	30030	GUPTA HARSH HARIHAR	7387580848	<u>Harsh</u>	<u>Harsh</u>
283	30031	SUTAR AKASH ASHOK	9021626639	<u>Akash</u>	<u>Akash</u>
284	30032	BHOIR ANURAG MAHESH	7385758980	<u>Anurag</u>	<u>Anurag</u>
285	30033	WANGAD ANKIT EKNATH	9766943184	<u>Ankit</u>	<u>Ankit</u>
286	30034	MATERA PRITAM RAVINDRA	9561499322	<u>Pritam</u>	<u>Pritam</u>
287	30035	DHODI UNNATI GURUBHAI	7769920849	<u>Unnati</u>	<u>Unnati</u>
288	30036	CHAURASIYA SANIDEV PARAS	8446464384	<u>Sanidev</u>	<u>Sanidev</u>
289	30037	PATIL VRUSHABH MAHENDRA	9067317547	<u>Vrushabh</u>	<u>Vrushabh</u>
290	30038	PATIL JAY RAJAN	7666033408	<u>Jay</u>	<u>Jay</u>
291	30039	TUMBADA APURVA ARUN	8767079421	<u>Apurva</u>	<u>Apurva</u>
292	30040	GHOSHA RAHUL BARKYA	8263086689	<u>Rahul</u>	<u>Rahul</u>

श्रीनोपंत वंडेकर महाविद्यालय पालघर.

नाव- अविनाश घर्मा माहला

वर्ग- प्रथम वर्ष कला

हजेरी क्रमांक- 30013

विषय - पायाभूत अभ्यास

प्रकल्पाचे नाव- स्थलांतर

सेमिस्टर - II

प्राध्यापक- प्रा. निलेश पाटिल

शैक्षणिक वर्ष- 2022-23

2/2

अनुक्रमणिका

अ.क्र	मूद्दे	पृ.क्रमांक
①	प्रस्तावना	03
②	उद्दिष्ट्ये	04
③	स्थलांतराची संकल्पना	05 ते 06
④	अंतर्गत स्थलांतर व बहिर्गत स्थलांतर	07 ते 08
⑤	स्थलांतराचे प्रवाह ① आकर्षित करणारे घटक ② मनिइच्छते होणारे स्थलांतर	09 ते 11 12 ते 15
⑥	स्थलांतराचे प्रवाह घटक	12 ते 15
⑦	सारांश	16
⑧	आभार प्रदर्शन	17

प्रस्तावना

3

स्थलांतराचे समाजशास्त्र या विषयाचा अभ्यास करतांना विद्यार्थ्यांना मुलभूत प्रश्न असा पडतो की, स्थलांतर म्हणजे काय? भारताच्या संदर्भात विचार केल्यास असे दिसून येते की, शहरी आभाषेक्षा ग्रामीण आगातील लोकांपेक्षाच्या मध्ये स्थलांतराचे प्रमाण जास्त आहे. स्थलांतर करताना लोक मुख्यत्वे आपल्या मूळ वास्तवाच्या ठिकाणापासून अनेक कारणांसाठी दुसऱ्या ठिकाणी जात असतात. पुर्वी लोक मुख्यत्वे अन्नधान्याच्या शोधात स्थलांतर करत असत आणि आज लोक शिक्षण, नोकरी व व्यापारासाठी स्थलांतर करताना दिसून येतात. स्थलांतर करताना लोक मुख्यत्वे ज्या ठिकाणी जायचे आहे त्याचे अगोदर फायदा-तोटा याचा विचार करतात आणि मगच स्थलांतर करत असतात. या प्रकल्पामध्ये आपण स्थलांतराची संकल्पना समजून घेणार आहोत.

मानवाने पृथ्वी तलावर असल्या पासून तो आपल्या गरजांचे निवाळ व सुरक्षित निवार शोधण्यासाठी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी फिरत राहिला. लहान गावातून मोठ्या गावाकडे लहान ठिकाणाहून मोठ्या ठिकाणाकडे अधिक सोई आणि सुविधा रोजगार, दळणवळणाच्या सोई उपलब्ध आहे अशा ठिकाणी स्थलांतर घडून आले.

प्रा. हॉले (Hallowell) यांच्या मतानुसार, संस्कृत व प्रगत लोकच अधिक स्थलांतर करू शकतात स्थलांतर हे अल्पकालीन, दीर्घकालीन, ताल्युरते किंवा कायमस्वरूपी असते. थोडक्यात स्थलांतर प्रक्रिया मध्ये मुख्यत्वे आपल्या मूळ वास्तव ठिकाणापासून अनेक कारणांसाठी दुसऱ्या ठिकाणी जाऊन वास्तव्य करतात. पुर्वी लोक अन्नधान्यासाठी अटकती करण्यातून स्थलांतर होते होते, आज शिक्षण, आरोग्याच्या सोई, रोजगार, नोकरी, व्यावसायाच्या ठिकाणी सुरक्षा स्थलांतरीत होतात.

उद्दिष्ट्ये

- ① * स्थलांतराची संकल्पना काय आहे हे समजून घेता येईल.
- ② * अंतर्गत स्थलांतर म्हणजे काय हे समजून घेता येईल.
- ③ * बहिर्गत स्थलांतर म्हणजे काय हे समजून घेता येईल.
- ④ * स्थलांतराचे विविध प्रवाह समजण्यास मदत होईल.
- ⑤ * स्थलांतराचे प्रवाह दृष्टीसमजण्यास मदत होईल.

① स्थलांतराची संकल्पना -

स्थलांतराची प्रक्रिया ही प्राचिन काळापासून चालू आहे. ही प्रक्रिया निरंतर चालू राहणारी सामाजिक प्रक्रिया आहे. प्राचिन काळात नैसर्गिक अनाकालीन घटना, आकास्मिक, बर्फदळ, भूकंप, पावस, वादळ, महापुर या पर्यावरणातील घटकांशी समायोजन साधून आपली उपजिवीक भागवण्याचे उद्देशाने आदिवासी एका ठिकाणाहून आपल्या टोळीसह एका ठिकाणाहून जेथे पर्यावरण मानवी जिवांचे अस्तित्व टिकवण्यास अनुकूल आहे अशा ठिकाणी ते नव्याने राहत असत. याचे मुख्य कारण नैसर्गिक साधन संपत्ती असमानता असल्यामुळे व दुसऱ्या प्रदेशात अधिक नैसर्गिक साधन संपत्ती उपलब्ध असल्यास स्थलांतर घडून येते.

ज्या प्रदेशातून लोक दुसरीकडे जातात तेथील तेथे प्रदेशातील लोकसंख्या कमी होते. व लोकसंख्या ज्या प्रदेशात केंद्रित होते तेथे लोकसंख्या वाढते. विकसनशील देशात स्थलांतर हे मुख्यतः पुरुषांचे जास्त प्रमाण होते. विकसनशील लोकसंख्या वाढते. देशामध्ये देशांतर्गत व ग्रामीण भागातून शहराकडे होणारे स्थलांतर आर्थिक विकासास उपयुक्त ठरते आहे.

स्थलांतर ही लोकसंख्याचे रचनेत व आकार आणि सामाजिक परिवर्तनास गती प्राप्त करून देणारा महत्त्वचा घटक आहे. ज्ञानाचा प्रकाश वाढला, लोकशाही तत्व रुजवली गेली. मानवाची कार्यक्षमता, विचारक्षमता, बुद्धिमत्ता, उद्योग धंदे व व्यापार रोजगारी संधी उपलब्ध वसेच वाहतूकीच्या साधनांमुळे इच्छित ठिकाणी लोक जाऊ शकतात. येवू शकतात त्यामुळे स्थलांतर वेगाने घडून येत आहे.

भारतासारख्या देशामध्ये स्थलांतर व त्याची कारणे ही काळानुरूप बदलत गेली आहेत. स्थलांतराची प्रक्रिया ही सातत्याने घडणारी गोष्ट आहे. स्थलांतर ही एक नैसर्गिक प्रक्रिया असून ती सतत चालू राहते.

भारताच्या संदर्भात स्थलांतराची प्रक्रिया ही 19 व्या शतकाच्या पूर्वार्धात ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे स्थलांतराच्या प्रक्रियेत वेग घेतला. शहरीकरणानंतर सुरु झालेल्या स्थलांतराच्या प्रक्रियेमध्ये मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण भागाकडून शहरांकडे, तसेच एका शहराकडून दुसऱ्या शहराकडे स्थलांतर होऊ लागले. स्थलांतराचा नियम म्हणून किंवा ती एक स्वाभाविक प्रक्रिया आहे की, ज्यामध्ये स्थलांतर करणारे सुरवातीला आपल्या गावाकडून किंवा मूळ वस्तीपासून जवळच्या शहरांकडे व नंतर तिथून मोठ्या शहरांकडे स्थलांतर करतात.

शैक्षणिकदृष्ट्या प्रगतीपथावर असणाऱ्या शहरांमध्ये युवकांची शिक्षण घेण्यासाठी स्थलांतर होताना दिसते. तर दुसऱ्या बाजूला अर्थ, मैदानी स्पर्धा व सांस्कृतिक दृष्ट्या विकसित झालेल्या शहरांमध्ये त्या दृष्टीची आवड असणारे लोक स्थलांतरित होताना दिसतात. व्यापार व उद्योगाच्या दृष्टीने विकसित झालेल्या शहरांमध्येही लोकरी घड्याच्या शोधात असणारा युवकवर्ग मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरित होत असतो.

② अंतर्गत स्थलांतर व बहिर्गत स्थलांतर -

स्थलांतरची संकल्पना समजून घेतल्यानंतर असे लक्षात येते की, स्थलांतराचे प्रामुख्याने दोन प्रकारात विभाजन करता येते.

- ① अंतर्गत स्थलांतर
- ② बहिर्गत स्थलांतर

① अंतर्गत स्थलांतर -

ज्यावेळी एखादी व्यक्ती किंवा समूह देशांतर्गत स्थलांतर करता त्या प्रक्रियेला अंतर्गत स्थलांतर म्हटले जाते. उदा. अस तोडणीच्या काळांमध्ये स्थलांतरित होणारे मजूर हे एका जिल्ह्यातून दुसऱ्या जिल्ह्यात किंवा एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात स्थलांतरित होताना दिसतात.

अंतर्गत स्थलांतरामध्ये ग्रामीण आगातून ग्रामीण आगात, व एका ग्रामीण आगातून शहरी आगात, शहरी आगातून शहरी आगात व एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात स्थलांतरित होताना दिसतात. भारतासारख्या कृषीप्रधान व विकसनशील देशामध्ये अलीकडच्या काळात अंतर्गत स्थलांतराची प्रकीया गतीमान झाल्याचे दिसून येते.

१९९० नंतर भारताने स्विकारलेल्या मुक्त आर्थिक घोशणामुळे अंतर्गत स्थलांतराच्या प्रक्रियेला वेग आलेला आहे. यापुर्वी काही ठराविक शहरांपुरतच मर्यादित असणारी स्थलांतराची प्रक्रिया सर्वत्र थरांपर्यंत येवून पोहोचलेली आहे. गेल्या दोन दशकामध्ये देशांतर्गत होणाऱ्या अशा पद्धतीच्या अंतर्गत स्थलांतरामुळे शहरिकेराची प्रक्रिया अपत्याने वाढत आहे. मुख्यत्वे करून ग्रामीण आगातून शहरी आगाकडे होणाऱ्या स्थलांतराचा वेग वाढलेला आहे असे दिसून येते.

अंतर्गत स्थलांतराच्या प्रक्रियेमुळे 35% लोकसंख्या ही शहरांमध्ये स्थलांतरित झालेली दिसून येते.

② बहिर्गत स्थलांतर -

ज्यावेळी एखादी व्यक्ती किंवा समूह देशाबाहेर करतो त्या प्रक्रियेला बहिर्गत स्थलांतर म्हटले जाते. अशा स्वरूपाचे स्थलांतर हे तात्पुरते किंवा कायम अशा दोन्ही प्रकारचे असू शकते. या पध्दतीच्या स्थलांतरांमध्ये मोठ्या प्रमाणात विकसनशील देशातील लोक विकसित किंवा प्रगत देशांमध्ये शैक्षणिक किंवा नोकरी-धंद्याचे निमित्ताने स्थलांतरित होत असतात. अशाच पध्दतीने या स्थलांतराचे प्रक्रियेमध्ये प्रगत किंवा विकसित राष्ट्रांकडून प्रगत किंवा अविकसित राष्ट्रांच्या सामाजिक समस्यांच्या सोडवणुकीसाठी अनेक उच्च विद्यापिछुषित लोक तसेच स्वयंसेवा संस्थांचे प्रतिनिधी स्थलांतरित होत असतात.

आजच्या आधुनिक युगामध्ये माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगात मोठ्या प्रमाणात अद्याक्त ज्ञानाची सातत्याने भर पडत आहे. या माहितीच्या प्रसारचार व प्रसार करण्यासाठी तसेच लोक कल्याणासाठी त्यांचा वापर व्हावा म्हणून मानवी समूह एक जागेहून दुसऱ्या जागे सतत स्थलांतर करताना दिसून येतो.

भारतासारख्या देशांमधून आज मोठ्या प्रमाणावर उच्चशिक्षित तरुण वर्ग या प्रकारचे स्थलांतर करत असून हे स्थलांतर सामाजिक प्रतिष्ठेचे बवले आहे.

4

स्थलांतराचे प्रवाह -

स्थलांतराचे प्रकार समजून घेतल्यानंतर या स्थलांतरांना कारणीभूत असणारे विविध प्रवाह समजून घेणे गरजेचे आहे. प्रामुख्याने स्थलांतराच्या प्रक्रियेला चालना देणारे दोन प्रमुख प्रवाह अधोरेखित करावे लागतील. त्यांपैकी ① आकर्षित करणारे घटक. ② अनिच्छेने होणारे स्थलांतर हे होत. या दोन्ही प्रवाहांमध्ये स्थलांतराची प्रक्रिया ही बहुतांशी अस्थायी स्वरूपाची असते.

① आकर्षित करणारे घटक - स्थलांतरासाठी आकर्षित करणाऱ्या घटकांमध्ये प्रामुख्याने खालील कारणांच्या समावेश करता येईल.

अ) भौगोलिक कारण -

नैसर्गिक दृष्ट्या साधन संपत्तीचे परिपूर्ण असणारे ठिकाण उद्योगधंद्याचे वाढीला चालना देते. अशा प्रकारच्या शहरांमध्ये लोकरी व व्यावसायनिमित्ताने लोक स्थलांतर करतात.

उदा. खोण खनिजांच्या खाणी. जिथे मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत अशा ठिकाणी व्यावसाय व लोकरीच्या अनेक संधी उपलब्ध असतात. या संधीला आकर्षित होवून मोठ्या प्रमाणात विविध प्रसंगीत लोक स्थलांतर करतात.

क) शिक्षण -

आपल्या पाल्याच्या अपितव्याचा विचार करून मोठ्या प्रमाणावर पालक ज्या शहरांमध्ये चांगल्या शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध आहेत अशा ठिकाणी आकर्षित होवून लोक स्थलांतर करत असतात.

(ड) चांगले राहणीमान -

ज्या ठिकाणी मूलभूत सोईसुविधा चांगल्या प्रकारे उपलब्ध आहेत तसेच विविध प्रकारच्या सेवा.

उदा - आरोग्य, शिक्षण, क्रिडा, सांस्कृतिक गरजा भागविवारी केंद्र उपलब्ध असणाऱ्या ठिकाणी लोक आकर्षित होऊन लोक स्वइच्छेने स्थलांतर करतात.

(इ) सुरक्षितता -

राजकीय व धार्मिक कारणांसाठी लोक सुरक्षिततेच्या दृष्टीने आपल्याला सोयीस्कर असणाऱ्या प्रदेशामध्ये स्वइच्छेने स्थलांतर करत असतात.

(2) अनिइच्छेने होणारे स्थलांतर -

अनिइच्छेने होणाऱ्या स्थलांतरामध्ये खालील कारणांचा समावेश करावा लागेल.

(अ) रोजगाराच्या पुरेशा संधी उपलब्ध न होणे -

अनेक वेळा विविध कारणांच्यामुळे एखाद्या भूप्रदेशामध्ये पुरेशा रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत नाहीत. अशा वेळीस बहुसंख्या लोक अनिइच्छेने मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरित होत असतात.

ब) नैसर्गिक आपत्ती -

धूम्रखलन , भूकंप , महापूर , लसुनामी यासारख्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे मानवाना नईलाजाने अनेक ठिकाणाहून स्थलांतर करणे भाग पडते .

क) युध्द -

पश्चिम काळापासून ते आजपर्यंतच्या युध्दांच्या इतिहासाचा विचार केल्यास मानवाना मोठ्या प्रमाणात आपल्या मुळ वस्तीस्थानापासून अनिच्छेने स्थलांतर करावे लागले आहे .

ड) विकास प्रक्रियेतील स्थलांतर -

माहिती व तंत्रज्ञानाच्या या युगामध्ये विकासाच्या नवाखाळी मोठ्या-मोठ्या प्रकल्प राबविले जातात .
उदा - घरणे , काळे , रस्ते , औद्योगिक वसाहती , सेझ इ . यामुळे व्यक्तींना नईलाजाने स्थलांतरन करावे लागते .

⑤ स्थलांतराचे प्रवाह / घटक -

① भौगोलिक नैसर्गिक घटक -

भारत देशात विविध हवामान असलेले विभाग आहेत. काही विभागात अतिउष्ण, अतिथंड, अतिपाऊसाळी हवामान, नापिकमृदा, भूकंप, ज्वालामुखी, टाळेघाट महापुर, सध्याचे आजार इ. नैसर्गिक आपत्तीमुळे तेथील लोकांचे स्थलांतर करावे लागते.

उदा - 1961 मध्ये पुण्यातील पानशेत घरण फुटल्यामुळे अनेक गाव पाण्याखाली गेली. अशा पुरवस्थे लोकांनी पुणे कायमचे सोडले. याशिवाय गुजरात, महाराष्ट्रात भूकंप, महापुर मोठ-मोठी घरण बांधणी यामुळे हजारो लोकांचे स्थलांतरण झाले आहे.

गडबट जेव्हा लोकांना आवश्यक असणारे हवामान, कार्यक्षमता वाढविणारे आरोग्यदायी पर्यावरण, सुपीकमृदा, सुबलक पाणी, वनस्पतींची सुबलकता, अजिजे, नैसर्गिक संपन्नता, समृद्धता अशा शहरात रोजगाराची अपेक्ष्यता मोठ्या प्रमाणावर होते. तबान व्यावसायिका प्रोत्साहन मिळते. अशा ठिकाणी लोक स्थलांतरित होतात.

② सांस्कृतिक घटक -

लोकांना स्थिर व अमाद्यानी जीवन जगण्यास व्याकतीला स्वातंत्र्य, समता, त्याय, हक्क प्राप्त होणे गरजेचे आहे. तसेच सामाजिक दर्जा ही जातीवर न

आधारित नू होता व्यक्तीच्या शुणवत्तेनुसार मिळावी अशी धारणा असते. पण ग्रामीण आगात थडकट चिव पाहवयास मिळते. परिवामी लोक जातीयता, धर्म शक्कून संतत संघर्ष, नव्या संघीचा अभाव, सं जातीय अत्याचार, अशा अस्थस्थ करणाच्या परिस्थितीला कंटाळून शहराकडे स्थलांतर करतात.

आधुनिक व उच्च शिक्षणाच्या आणि आरोग्याचे सुविधांचा अभाव उच्च राहणीमान ठेवण्यास वदळ, गटबाजी, वैरभावना, दहशतवाद अशा स्थितीला कंटाळून लोक शहराकडे स्थलांतरित होत आहेत.

③ आर्थिक घटक -

ग्रामीण आगात परंपरागत शेती, परंपरागत व्यावसाय व शेतमजुरी यावर जीवनाचा उदरनिर्वाह आहे. ग्रामुळे वाढत्या लोकसंख्याच्या गरजा व रोजगार उपलब्धतेचा अभाव असल्याने लोक रोजगाराची सहज उपलब्धता, रोजगाराच्या अपूर संघी, औद्योगिकरण, औद्योगिक प्रगती, जास्त वेतन दर, कायम नोकरीची हमी, कोणत्याही प्रकारचा व्यावसाय करण्यास स्वतंत्र, कोणत्याही प्रकारची काम करण्याची संघी, आर्थिक स्वास्थ्य, उच्च राहणीमानाचा दर्जा, संशोधनशाःच्या उत्तम सुविधा, पुरेसे उत्पादन, उत्तम नागरी जीवनाची सोड, चांगले घर, उत्तम व अपूर आरोग्याच्या सोड. असा आर्थिक घटकांक लोकसंख्या आकर्षित होते.

④ इतर घटक -

व्यक्ती ज्या ठिकाणी राहते त्या ठिकाणी जीवनाला स्वास्थ्य लाभेला अशा प्रकारचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक वातावरण समानतेच्या किंबहुना मानवतावादालाून सर्वांना समान हक्क, न्याय, स्वातंत्र्य मिळाले तरच व्यक्ती आपले आयुश्य अशा ठिकाणी न्यायित करतो. पण याउलट स्थिती असल्यास त्या आपले व आपल्या कुटुंबाची अस्तित्व ही ठिकाणी मुश्कीलीच होते. परिणामी समतावादी, धार्मिक, वातावरण, आधुनिक शिक्षणाच्या सुविधा, जिथे अमान्य महत्त्व येऊन योग्य वेतन, शैक्षणिक पात्रतेनुसार काम व सामाजिक दर्जा प्राप्त होतो अशा महाराच्या ठिकाणी लोक स्थलांतरित होतात.

⑤ दळणवळण, वाहतुक सुविधा -

शहराच्या ठिकाणी औद्योगिक वसाहत निर्माण झालेली असते. औद्योगिकीकरणामुळे नागरिकांच्या वेग शतत वाढत असतो. त्यामुळे अशा शहराच्या ठिकाणी वाहतुकीच्या सोईमुळे शैक्षणिक सुविधांमुळे तांत्रिक वैज्ञानिक क्षेत्राकडे लोक येतात. दळणवळणाच्या सोई या लोकांच्या संपर्काचा व लोकांच्या वाहतुकीला उपयुक्त ठरतात व स्थलांतराला त्याचा फायदा होतो.

⑥ सुरक्षा तथा संरक्षण -

अड्यात परस्परांची ओळख झालेली असते. प्रत्येकाला एकमेकांबद्दले सर्वकारी माहिती असते शिवाय

पारंपरिक जातपंचायत द्वारे नियंत्रण त्यामुळे एक प्रकार
 एकाधिकारशाही, एखादी व्यक्तीची सामाजिक, आर्थिक जोखीम
 ध्यावयास सहज कोण तयार होत नाही. त्यामुळे पारंपरिक
 व्यावसाय करवा लागतो. या उलट शहरात दुय्यम स्वरूपाचे
 नियंत्रण व्यवस्थेमुळे व्यक्तीला स्वार्थाने संरक्षण मिळत असते.
 व्यक्तीला संरक्षणाची खात्री असते. पोलिश हे एक
 संरक्षण साधन आहे. कारखाने, व्यापार, माने-दोंडीची
 दुकाने, मोठी कापडाची दुकाने इ. मोठ्यापणे नि जोखीमचे
 व्यवहार केले जातात. अशा प्रकारे व्यवहार करणारे खेड्यातून
 शहराकडे स्थलांतरित होतात.

सारांशः

भारतच्या युगात स्थलांतर वरील सर्व बटक कारणीभूत ठरतातच शिवाय उत्तमप्रतिचे कौशल्ये तांत्रिक, वैज्ञानिक ज्ञान प्राप्त केलेल्या बुद्धिमान, गुणवान व्यक्ती आपल्या बुद्धिकौशल्याला वाव मिळेल व गल्लेलाह पमाश्चरी लोकरे मिळेल अशा प्रगत देशाकडे किंवा आगाकडे स्थलांतर करतात. या अमीण आगात धर्म किंवा जातीभेदाचा दीर्घकालीन प्रभाव पडत असतो. जातीय संघर्ष कधी केव्हा ही उद्भवेल याची शाश्वती नाही. व जथे अशा गोष्टीस अतपाणी घेतले जाते तथे आस्थिर समाज जीवन निर्माण होते. त्यातून समाजाचा विकास होऊ शकत नाही. अशा ठिकाणाहून लोक अन्य ठिकाणी स्थलांतर करतात.

आभार प्रदर्शन

सदर प्रकल्प तयार करण्यासाठी आमचे शिक्षक प्रा. निलेश पाटिल सर यांनी मोलाचे मार्गदर्शन केल्याबद्दल मी त्यांचे आभार मानतो. त्यांची मदत आणि प्रोत्साहन शिवाय हा प्रकल्प पूर्ण होणे शक्य नाही. प्रकल्प लेखनासाठी लागणाऱ्या विविध पुस्तकांची उपलब्धता करून दिल्याबद्दल मी अंथलथातीन सहकाऱ्यांची आभार व्यक्त करतो.

तसेच मी माझ्या मुख्य प्राचार्यांचेही आभार मानतो. त्यांनी प्रकल्पलेखनाचा उद्भूत उपक्रम पूर्ण करण्याचा मेकसर दिला. हा प्रकल्प लिहित असताना माझ्या आई-वडीलांची मला प्रोत्साहन दिले व तो पूर्ण करण्यासाठी माझी मदत केली.

म्हणून मी त्यांचे आभार मानतो. आणि या प्रकल्प लेखनासाठी माझ्या मित्र-मैत्रीणींनी मला मदत केल्यामुळे मी त्यांचेही आभार मानतो.

महाविद्यालयाचे नाव :- सोनोपंत दांडेकर महाविद्यालय , पालघर .

विद्यार्थ्यांचे नाव :- हर्षदा आत्माराम बोरसे .

वर्ग :- F.Y.B.A.

शैक्षणिक वर्ष :- 2022-23.

रोल नंबर :- 111.

प्रकल्पाचे नाव :- तणाव - प्रकार , परिणाम आणि उपाययोजना .

विषय :- पायाभूत अभ्यास .

मार्गदर्शक शिक्षक :- प्रा. निलेश पाटील सर .

27/1/23

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	विषय	पान क्र.
१)	प्रस्तावना	३
२)	अर्थ व लक्षणे	४
३)	तणावाचे प्रकार	६
४)	तणावाचे परिणाम	८
५)	उपाययोजना	१०
६)	निष्कर्ष /समाशेष	१४

* प्रस्तावना :-

सध्याच्या युगामध्ये प्रत्येकजण तणावाविषयी बोलत असतो. तणाव संभाषणाइतकाच मर्यादित नाही तर दररोज वर्तमान - पत्रात आकाशवाणीवर व दूरदर्शनवरही याविषयी प्रत्येकजण वाचत असतो, पढत असतो व ऐकत असतो. तणाव ही प्रत्येकच्या जीवनातील वास्तविकता आहे. प्रत्येकाला काही प्रमाणात तरी कोणत्या ना कोणत्या तणावाला सामोरे जावेच लागते. मग तो परिक्षेचा तणाव असेल, धरातील असेल की, मानसिक व शारीरिक दृष्ट्या कमकुवत असणाऱ्या लोकांनाच तणावाला सामोरे जावे लागते. परंतु हे चूकीचे आहे. तणावाची परिस्थित निर्माण आली की, मग समोर कोणीही असले तरी त्याला त्याच आमना हा करावाच लागतो. लहान मुलांचे उदाहरण घ्या ना, म्हणू पाठ न केल्यास वर्गात शिक्षक काय शिक्षा करतील याच्या विचारात ते असतात.

व्यक्तीविकासाच्या प्रक्रियेत जीवनाविषयी वास्तववादी दृष्टी महत्त्वाचा आहे. संघर्ष आणि तणाव त्या बाबी वास्तवता म्हणून स्वीकारल्यानंतर व्यक्ती त्यांना सामोरे जाऊ शकते त्याचप्रमाणे त्यांच्यावर नियंत्रणही मिळवू शकते. परंतु ज्या व्यक्ती तणावाखाली दबुन जातात किंवा संघर्षाला सामोरे जात नाहीत त्या पराभूत होतात. अशा व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास व्यवस्थित होत नाही. आणि म्हणून तणाव, संघर्ष नियंत्रण या मानसशास्त्रीय बाबींचा अभ्यास अनिश्चय महत्त्वपूर्ण आहे. याचप्रमाणे उपलब्ध वेळेचा पूर्ण व चांगला उपयोग केल्यास व्यक्तिमत्त्व विकसित होत जाते. तणावाचा दुसरा अर्थ उददीपकांच्या वर्गाशी गटांशी संबंधित आहे. अशी उददीपके व्यक्तीला या ना त्या प्रकारे तैराण करून तिच्या वर्तनावर विपरित परिणाम करतात.

* तणाव - अर्थ व लक्षण :-

विविध कारणास्तव जेव्हा जीवनात संघर्ष निर्माण होतात संघर्षांना तोंड देता येणे शक्य नसते, परिस्थितीला सामोरे तर जायचे असते, पण ते कुवतीच्या बाहेरचे असते. तेव्हा व्यक्तीच्या मनाची विचित्र स्थिती होते. या स्थितीचा परिणाम म्हणजे 'ताण' असतो. 'ताण' हा शब्द मानशास्त्रात किमान दोन अर्थाने वापरला जातो.

* वैफल्य, संघर्ष दाब : दबाव, अतिभार (strain) यामुळे मनाचा जो समतोल बिघडतो, मन अस्वस्थ होते, त्याला ताण म्हणतात. काय करावे, काय करू नये, कसे करावे कुठे जावे असे प्रश्न जेव्हा निर्माण होतात, तेव्हा ते मनाच्या तणावाची स्थिती दर्शवितात. यामुळे शारीरिक क्रियांवर परिणाम होतो व मानसिक स्थिती गोंधळाने राहते, भावनिक स्थिती विचित्र होते.

प्रत्येक माणसाच्या जीवनात ताण-तणावाचे प्रसंग निर्माण होतच असतात. अशा व ताणावग्रस्त वातावरणातून बाहेर पडण्यास व्यक्ती असमर्थ होते तेव्हा त्यांच्या अंतर्परिणाम मनावर होतो. या परिणामांची तीव्रता तणावाच्या काळ, ताणांची अंख्या, अपेक्षित ताण-तणावाचा स्त्रोत व प्रकार यावर अवलंबून असते. त्या शिवाय व्यक्तीच्या सहनशक्तीच्या प्रमाणावरही ताणाची तीव्रता अवलंबून असते.

व्याख्या :-

* व्यक्तीची क्षमता आणि उपलब्ध साधनसामग्री यांना ओलांडू जाणारे आव्हान मुळाव्या परिस्थितीच्या घटकांमध्ये जेव्हा व्यक्तीला जाणवू लागते तेव्हा त्या स्थितीला तणाव म्हणता येईल.

- जॉसेफ मॅकग्राथ

लक्षणे :-

तणाव जर जास्त मोठ्या प्रमाणावर आला तर त्याची लक्षणे (Symptoms) संबधीत व्यक्तीच्या शरीरावर, त्याच्या नोकरीवर व त्याच्या सामाजिक जीवनावर परिणाम करतात. तणाव येणाऱ्या व्यक्तीला नैराश्य येते, चीटचीट होते आणि राग येतो.

अ) शारीरिक लक्षणे :-

- * अल्सर होतो
- * अपचनाचा त्रास सुरू होतो.
- * रक्तदाब वाढतो
- * अतिस उीके वुखता राहते.
- * निद्रानाश जडतो
- * हृदयाधिकार, उ.

ब) मानसिक लक्षणे :-

- * नैराश्य व तावाव
- * उदासीनता व अकवाजाणवतो.
- * त्रासिकपणे
- * चिंता वाढते
- * भिती राग व काळजी
- * चिडचिडेपणे

क) वर्तणूक लक्षणे :-

- * वागणूकीत बदल पुढीलप्रमाणे होतो.
- * कार्यक्षमतेची समस्या (कारण कामत लक्ष नसणे)
- * सुरक्षिततेचा प्रश्न
- * मद्यपानाना सुरुवात
- * जास्त प्रमाणात स्मोकिंग (smoking) केले जाते.
- * कामाच्या ठिकाणी ठौरहजेरेचे प्रमाण वाढते.
- * रागाट व तापट स्वभाव बनतो.

* तणावांचे प्रकार :-

तणावांचे प्रकार तीन आहेत. ते खालीलप्रमाणे.

• अपेक्षित तणाव (Anticipatory Stress) :-

अशाप्रकारच्या तणावांची माहीत अगोदरच होते. तणाव होणार हे माहीत असल्याने शरीराची व मनाची तयारी असते. कोणता तणाव येणार आहे त्यामध्ये कोणत्या समस्या असतील कोणती आव्हाने असतील यांची जाणीव अगोदरच होत असल्याने त्या समस्या किंवा अडथळे दूर करण्याकरिता केलेल्या उपाय योजनांमुळे होणाऱ्या परिणामांचा परखडपणे विचार करता येतो. समस्या सोडविण्यासाठी आपण प्रेरित होतो आणि कार्यक्षमतेने काम करतो म्हणून अशा प्रकारच्या तणावास सकारात्मक तणाव असे म्हणतात. परंतु अशा प्रकारच्या तणावात व्यक्तीला अतिशय दक्ष राहावे लागते. अन्यथा त्याचा आपल्या वर्तमान जीवनावर परिणाम होतो.

• अद्यस्थितीतील तणाव :-

आपण अनुभवत असलेली स्थिती म्हणजे अद्यस्थितीतील तणाव होय. उदा. सभेत भाषण करत असताना अचानक मनात चलाविचल होणे किंवा १०० मीटरच्या द्यावण्यात शर्यतीत शेवटच्या टप्प्यात अचानक उत्साह / शक्ती वाढणे. अद्यस्थितीतील तणाव व्यक्तीला नकाच जागेवर कार्यक्षमपणे यांबव्यास भाग पडतो यामुळे कार्यक्षमता वाढण्यास मदत होते.

• शेष तणाव :-

तणावाची स्थिती होव्यावर येणारा अन्वभव म्हणजे शेष तणाव होय. उदा. हायवेवर वाहणांची टक्कर झाल्यानंतरची स्थिती, आपल्या मनावर येणारे दडपण, वाटणारी भिती, चिंत् किंवा काळजी इ. तणाव म्हणजे शेष तणाव होय. शीडक्यात धटना धडन होल्यानंतर येणारा तणाव. परिक्षेत पेपर अवघड होल्यानंतर मनावर येणारा तणाव, स्पर्धेत हरल्यानंतर मनावर येणारा तणाव इ. उदाहरणे शेष तणावाची आहेत.

* तणावाचे परिणाम :-

मानवी मेंदू दीर्घकाल तणाव सहन करू शकत नाही. निसर्गाने त्याची रचनाच तशी केलेली आहे. त्याउलट तसे झाले तर मेंदूवर नकारात्मक परिणाम होतो. तणावामुळे माणसावर भावनिक, शारिरिक, मानसिक व व्यावहारिक पातळीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. तशांच्या मते, जीवन-शैलीतील अनियमितता, वेळेचा अभाव, नतिसेंबंधातील चढ-उतार आणि जास्त काम यामुळे प्रत्येक व्यक्ती तणावतळी वळी अ पडत आहे.

१) मेंदूवर होणारा परिणाम :-

दीर्घकाल तणावग्रस्त राहिल्यास मेंदूतील पेशी, नव्या मज्जातंतूचा विकास व मेंदूचा मध्य भाग हायपायॅलॅमसचे नुकसान होते अशा वेळी पिडित व्यक्ती भावनिकदृष्ट्या दुर्बल होते. तसेच स्ट्रेस हार्मोन मेंदूतील ओपियोइड्स रसायनांचेही नुकसान करतो, जो व्यक्तीला निरोगी वाटण्यासाठी आवश्यक असते.

२) अंतर्गत अवयवांवर परिणाम :-

- मेंदू व मज्जातंतू :- डोकेदुखी, शकवा येणे, दुःखी वाटणे, निराशा होणे, संताप, चिडचिडेपणा, विषाद, चिंता, भुकेच्या समस्या (अधिक भूक वा कमी भूक लागणे), प्रकाशना भंग होणे, दुर्बल स्मरणशक्ती.

- त्वचा :- विविध प्रकारचे त्वचाविकार.

- स्नायू व सांघे :- मान, खांदा व पाठीच्या स्नायूत वेदना व आकार त्यामुळे हाडांची कार्यक्षमताही कमी होते .
- हृदय : शक्तदाब वाढणे , हृदयगती अनियमित होणे , अनावश्यक कोलेस्टेरॉलची पातळी वाढणे आणि हृदयविकाशचा धोका वाढणे .
- पोट :- मळमळणे , पोट दुखी , जळजळणे व वजन वाढणे
- स्वादुपिंड :- मधुमेहाचा धोका
- आतडे :- अतिसार ... , मलापरोग्य व पचनासंबंधी इतर समस्या .
- प्रजनन संस्था :- महिलांना अनियमित वा त्रासदायक मासिक पाळी , वैवाहिक जीवनाबाधन औदासीन्य , तर पुरुषांत शुक्राणूंची संख्या घटते .

३) ताणाचे अल्पकालीन परिणाम :-

- डोक दुखणे
- ताण आणि शकण
- भीती वाटणे
- चिंता
- चिडचिड
- ओप न लावणे

४) ताणाचे दीर्घकालीन परिणाम :-

- छातीत दुखणे
- आत्मविश्वाचा अभाव आणि नैराश्य
- अखस्य वाटणे
- प्रेरणेचा अभाव
- उच्च शक्तदाब
- मधुमेह

* तणावाला थशस्वीपणे तोंड देणे / उपाययोजना :-

तणाव कमी करव्यासाठी विविध प्रकारच्या उपाय-योजना करता येतात. किंवा तणावाला थशस्वीपणे तोंड दिल्यास तणाव कमी होऊ शकतो. जीवनातील तणावाची अपरिहार्यता लक्षात घेऊन त्यांच्याशी जुळवून घेव्यासाठी किंवा तणावाला थशस्वीपणे तोंड देव्यासाठी पुढील व्यक्तिगत आणि संघटनात्मक उपाय-योजना उपयुक्त ठरतात.

अ) व्यक्तिगत उपाययोजना :-

व्यक्तिगत पातळीवर काळजी घेतल्यास तणाव कमी होऊ शकतो किंवा येतच नाही -

१) शारीरिक व्यायाम :-

अशक्त व्यक्ती तणाव सहन करू शकत नाहीत. यासाठी व्यक्तीचे शारीरिक आरोग्य सुधारणे हाच प्रथम उपाय आहे. दणकट शरीर, तणाव सहन करव्याची शरीराची क्षमता येवून त्या व्यायामप्रकारांनी आणि आहार नियोजनाने वाढविता येते. ज्यांची नव्येत मुळाने चांगली दणकट असते किंवा व्यायामाच्या उत्तमप्रकारे कमवले आहे त्यांच्या शरीरावर तणावाचा परिणाम होत नाही.

२) कालव्यवस्थापन :-

अतिरिक्त कामाचा ताण कमी करव्यासाठी काल व्यवस्थापन अतिशय महत्वाचे असते. कालव्यवस्थापनामध्ये दिवसभराच्या कामाची यादी तयार करणे, या यादीतील महत्वाच्या कामांना

प्राधान्य देणे, नेहमीची कामे व पुर्नरावृत्ती करणारी कामे यादी वून कमी करा, प्राधान्य क्रमाने पूर्ण कार्यक्षमतेने कामे पूर्ण करावे. अशाप्रकारे दिवसातील कामांचे वेळापत्रक तयार केल्यास ताणच येणार नाही.

३) तणावमुक्तीचे प्रशिक्षण :-

तणावमुक्तीचे प्रशिक्षण शिकून घेतल्यास तणावापासून मुक्ती मिळते. तणावप्रशिक्षणामध्ये ध्यानधारणेला (Meditation) अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. ध्यानधारणेमुळे स्फाभता वाढते आणि शरीरावरील ताण कमी होतो. शांत असून सूक्ष्म संगीतसुध्दा साध सुद्धा तणाव मुक्ती करू शकते.

४) सामाजिक पाठिंबा :-

मानसिक स्वरूपाच्या उपाययोजनांमध्ये सामाजिक पाठिंबा हे तंत्र तणाव कमी करण्यास कारणीभूत ठरते. औद्योगिक संघटनेत व्यक्तीशी मैत्रीचे संबंध असल्यास त्या व्यक्तीची तणाव सहन करण्याची क्षमता वाढते. इतरांशी मैत्रीपूर्ण संबंध असल्याने व्यक्तीला इतरांच्या मदतीची शात्री असते. त्यामुळे त्याच्या आत्मविश्वास वाढतो. निकोप सामाजिक संबंध माणसांच्या आशावादी व आनंदी दृष्टीकोन घडवायला मदत करतात. समुह उपचार पद्धतीमध्ये सामाजिक संबंध वाढविणे व व्यक्तीचा परिस्थितीबद्दलचा दृष्टीकोन बदलणे हेच महत्त्वाचे असते.

५) स्वयं नियंत्रण :-

तणावपूर्ण परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवणे, मनावर नियंत्रण ठेवणे व वाठारणीवर नियंत्रण ठेवणे हे पूर्णपणे व्यक्तीच्या हातात असते.

स्वयं नियंत्रणाखाले तणाव टाळता येतो.

६) पूर्व नियोजन :-

अनेकदा भविष्यत उद्भवणाऱ्या तणावसदृढ परिस्थितीची व्यक्तीला पूर्णकल्पना नसते. अचानक घडणाऱ्या घटनांनी व्यक्ती गोंधळून जाते. म्हणून संभाव्य तणावघटाकांचा पूर्व अंदाज घेऊन त्यासाठी मनाची तयारी करून ठेवली तर प्रत्यक्षात तणाव परिस्थिती निर्माण आल्यास व्यक्ती तयारीत असते. त्यामुळे तणावाची तीव्रता मोठ्या प्रमाणावर दिसून येत नाही.

७) वैयक्तिक दक्षता :-

वैयक्तिक पातळीवर व्यक्तीने काही दक्षता घेतल्यास तणावाची तीव्रता कमी होते. उदा. कानव्यवस्थापन, संतुलित आहार, होकारात्मक विचार, नियमित श्वासोश्वास, छंद जोपासणे. वृत्तीवृत्तीत बदल करणे, मित्र जोडणे, जीवनाची काही तत्वे ठरविणे व स्वतःचे परिक्षण इ.

ब) संघटनात्मक उपाययोजना :-

कामगारांना तणावाची परिस्थिती येण्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे त्यांनी नोकरी - संघटित बाबी होय. त्यामुळे संघटनेने आपल्या कामगारांचा तणाव कमी करण्यासाठी काही उपाययोजना करणे आवश्यक असते. अशाप्रकारे उपाययोजना पुढीलप्रमाणे करता येईल -

- * कामाच्या ठिकाणी सर्व श्रद्धेला पुरवून सदृढ काम वातावरण निर्मिती करावी.
- * कामाच्या स्वरूपात बदल करणे.

- * कामगारांना निर्णय प्रक्रियेत समाविष्ट करण्यात यावे .
- * कामगार कल्याण योजना राबवाव्यात .
- * कामगारांच्या आरोग्यावर परिणाम होणार नाही अशा प्रकारे वातावरण व सुरक्षित साधने कामगारांना द्यावीत .
- * वेळेवर व योग्य वेतन देण्यात यावे . इ .

* निष्कर्ष / समारोप :-

ताण म्हणजे मानसिक, भावनिक आणि शारीरिक ताण किंवा त्रास होय. तणावामुळे पित्त वाढणे, भूक न लागणे, वजन कमी होणे, दमा, इ. विकार होऊ शकतात. तसेच अति राग येणे, निरुत्साह, उदासीनता, सतत दुःखी राहणे असे मानसिक त्रास होऊ शकतात. तणावग्रस्त व्यक्तीची कार्यक्षमता कमी होते. ती योग्य निर्णय घेऊ शकत नाही, स्वतः आनंदी राहू शकत नाही व इतरांनाही आनंद देऊ शकत नाही.

तणाव कोणताही नको असतो, म्हणून तो दूर करण्याचे विविध प्रयत्न माणूस करतो. सोपे घेणे, सहलीला जाणे, मसाज घेणे, मानसोपचारतज्ञांकडे जाणे इ. उपाय आपण करतो पण त्यांचा उपाय थोडा काळ टिकतो व नंतर पुन्हा माणूस तणावग्रस्त होतो. काही जण तणाव दूर करण्यासाठी सिगारेट, दारू यांसारख्या व्यसनांचा आधार घेतात परंतु त्यांच्या अंमल असे पर्यंतच ताण दूर आल्यासारखे वाटते. नंतर ताण पुन्हा येतो. त्यामुळे हे उपाय वाह्य असून वरवरचे आहेत असे लक्षात येते.

सोनापंत दंडेकर शिक्षण मंडळी, पायथर

सन - 2022 - 23

विद्यार्थीनीचे नाव :- सिध्दी सुनित्य

परब

हजेरी क्रमांक :- 912

वर्ग :- प्रथम वर्ष कन्या (F.Y.B.A)

विषय :- पायाभूत अभ्यास - II

प्रकल्पाचे नाव :- तणाव - कारणे,
परिणाम, उपाययोजना

मागदर्शक शिक्षक :- प्रा. नितेश पाटिल

25/11

अनुक्रमिका

अ.क्र	विषयाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक	शिक्षकांची सही
१)	प्रस्तावना	१	
२)	तगावाची व्याख्या	२-३	
३)	तगावाचे प्रकार	४-५	
४)	तगावाची कारणे व परिणाम	६-११	
५)	तगावावरील उपाययोजना	१२-१३	
६)	निष्कर्ष	१४	
७)	आभार	१५	

प्रस्तावना :-

सध्याच्या युगामध्ये प्रत्येकजण तणावाविषयी बोलत असतो. तणाव संभाषणाइतकाच मर्यादित नाही तर दररोज वर्तमानपत्रात, आकाशवाणीवर व दूरदर्शनावरही याविषयी प्रत्येकजण बोलत असतो, पाहत असतो व ऐकत असतो. तणाव ही प्रत्येकाच्या जीवनातील वास्तविकता आहे. प्रत्येकाचा काहीप्रमाणात तरी कोठल्या ना कोठल्या तणावाचा सामोरा जावेच लागते. मग ती परिक्षेचा तणाव असेल, घरातील असेल की, मानसिक किंवा शारीरिक दृष्ट्या कमकुवत असणाऱ्या लोकांचा तणावाचा सामोरा जावे लागते. परंतु हे चुकिते आहे. तणावाची स्थिती निर्माण झाली की, मग समोर कुठेही, कोठेही असेल तरी त्याचा त्याचा सामना हा करावाच लागतो. म्हणून मुलांचे उदाहरण घ्या ना, गृहपाठ न केल्यास वगैरे शिक्षक काय शिक्षा करतील, याच विचारात ते असतात.

व्यक्तीविकासाच्या प्रक्रियेत जीवनाविषयी वास्तववादी दृष्टीकोन महत्त्वाचा आहे. संघर्ष आणि तणाव ह्या गोष्टी / बाबी वास्तवता म्हणून स्वीकारल्यानंतर व्यक्ती त्यांना सामोरे जाऊ शकते, त्याचप्रमाणे त्यांच्यावर नियंत्रणही मिळू शकते. परंतु ज्या व्यक्ती, तणावाबाबती दबून जातात किंवा संघर्षाचा सामोरा जात नाहीत त्या पराभूत होतात. अशा व्यक्तींच्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास व्यवस्थित होत नाही. आणि म्हणूनच तणाव नियंत्रण या मानसशास्त्रीय बाबींचा अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. याचप्रमाणे उपलब्ध वेळेचा पूर्ण वाचोवाचा उपयोग केल्यास व्यक्तिमत्त्व विकसित होत जाते.

तणावाची व्याख्या :-

तणाव या संकल्पनेचा अर्थ विविध संदर्भित त्या-त्या प्रमाणे होतला जातो. यामुळे तणावाची व्याख्या करताना मनात गोंधळ निर्माण होतो. यासंदर्भित प्रसिद्ध मानसशास्त्रज्ञ हॅन्स सेब्ये यांचे पुढील वाक्य अतिशय सुंदर आहे 'तणाव म्हणजे काय हे सर्वानाच माहित आहे, परंतु तणाव म्हणजे काय ? असे विचारणारे कोणीच नाही.' तणावाचा अर्थ स्पष्ट होव्यासाठी पुढे काही व्याख्या देत आहे.

१) 'तणाव ही अशी स्थिती आहे की, ती आपल्या नेहमीच्या कार्यात व्यत्यय आणते.' - ओरनोल्ड

२) 'व्यक्तीची क्षमता आणि उपलब्ध साधनसामग्री यांना ओलांडून जाणारे आव्हान भुखादया परिस्थितीच्या घटकांमध्ये जेव्हा व्यक्तीला जाणवू लागते तेव्हा त्या स्थितीला तणाव म्हणता येईल.'
- जॉसेफ मॅकग्राथ

तणाव जर जास्त मोठ्या प्रमाणावर आत्मतर त्याची लक्षणे (Symptoms) संबंधित व्यक्तीच्या शरीरावर, त्याच्या नीकरीवर व त्याच्या सामाजिक जीवनावर परिणाम करतात. तणाव येणाऱ्या व्यक्तीला नेराश्यं येते, चीडचीड होते आणि राग येतो. सहनशक्तीच्या / सहनशीलतेच्या पत्तीकडील किंवा अनियंत्रित नकारात्मक तणावाच्या लक्षणांचे अनेक प्रकारे वर्गीकरण केले आहे.

- अ) शारीरिक लक्षण
- ब) मानसिक लक्षण
- क) वर्तवणूक लक्षण

अ) शारीरिक लक्षण :-

- अक्सर होतो
- अपचनान्या त्रास सुरू होतो
- सततस डोके दुखत
- शक्तदाष वाढतो
- निद्रानाश जडतो
- हृदयपिकार

ब) मानसिक लक्षण :-

- नैराश्य व तणाव
- चिंता वाढते
- उदासीनता व थकवा जाणवतो
- भिती, राग व काळजी
- चिडचिडेपणा
- शासिकपणा

क) वर्तवूक लक्षण :-

- वागवूकीत बदल पुढीलप्रमाणे होतो.
- कार्यक्षमतेची समस्या (कारण कामात लक्ष नसणे.)
- सुरक्षिततेचा प्रश्न
- मद्यपानाला सुरुवात
- जास्त प्रमाणात स्मोकिंग (Smoking) केले जाते.
- कामाच्या ठिकाणी गैरहजेरीचे प्रमाण वाढते.
- रागीट व तापट स्वभाव बनतो.

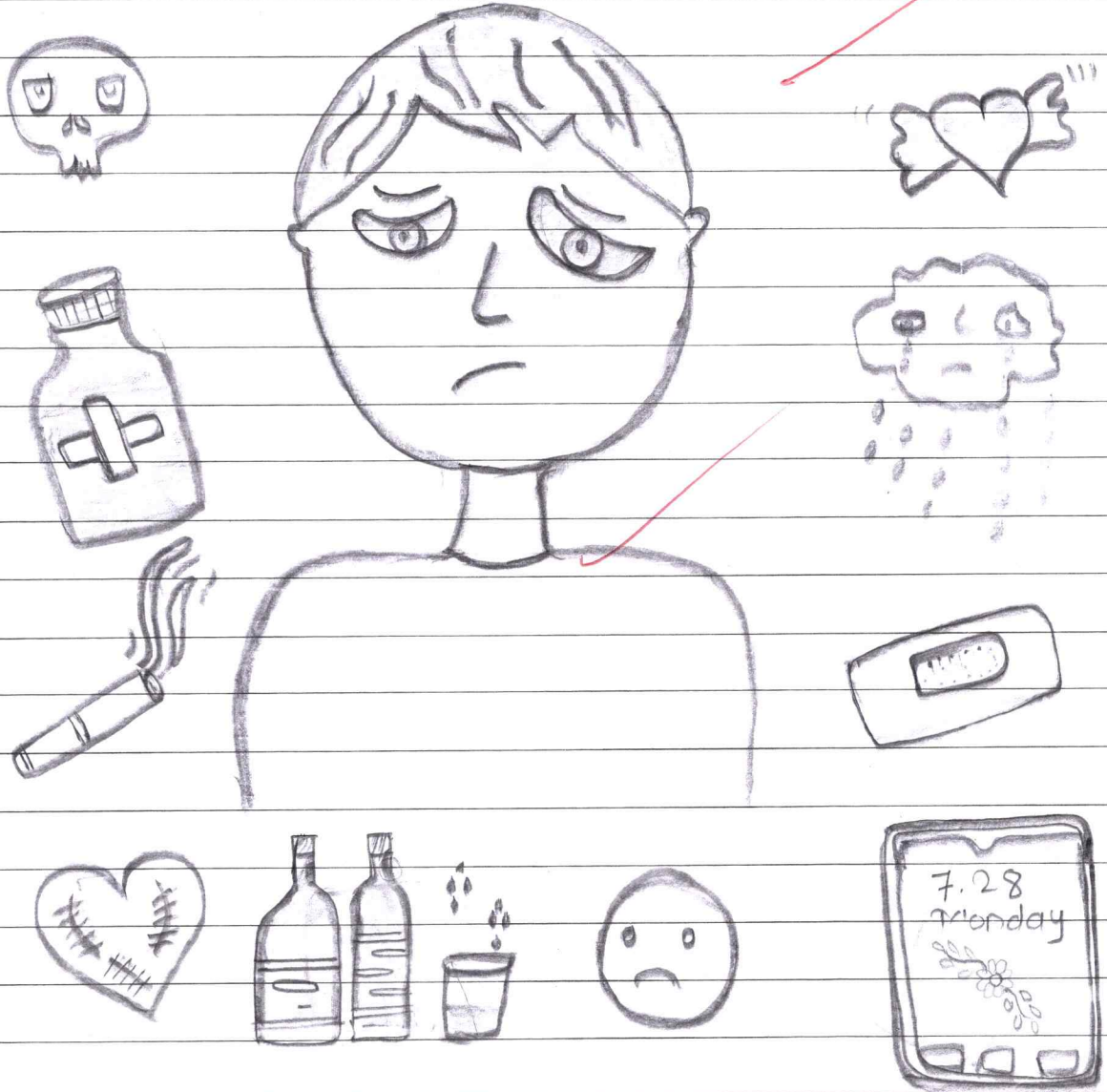
तणावाचे प्रकार :-
तणावांचे तीन प्रकार आहेत.

१) अपेक्षित तणाव (Anticipatory stress) :-
अशा प्रकारच्या तणावांची माहिती अगोदरच होते. तणाव होणार हे माहित असल्याने शरीराची व मनाची तयारी असतेच. कोणता तणाव येणार आहे त्यामध्ये कोणत्या समस्या असतील, कोणती आव्हाने असतील याची जाणीव घ्यायला सक्षम होत असल्याने त्या समस्या किंवा अडथळे दूर करण्याकरिता केलेल्या उपाय योजनांमुळे ही तणावांच्या परिणामांच्या परबद्धपणे विचार करता येतो. समस्या सोडविण्यासाठी आपण प्रेरित होतो आणि कार्यक्षमतेने काम करतो म्हणून अशा प्रकारच्या तणावास सकारात्मक तणाव (Positive stress) असे म्हणतात. परंतु अशा प्रकारच्या तणावात व्यक्तीला अतिशय दक्ष राहावे लागते. अन्यथा त्याचा आपल्या वर्तमान जीवनावर परिणाम होतो.

२) सद्यस्थितीतील तणाव :-
आपण अनुभवत असलेली स्थिती म्हणजे सद्यस्थितीतील तणाव होय. उदा. समेत भाषण करित असताना अचानकपणे मनात चढबिचल होणे किंवा १०० मीटरच्या द्यावल्याच्या शर्यतीत शेवटच्या टप्प्यात अचानक उत्साह / शक्ती वाढणे. सद्यस्थितीतील तणाव व्यक्तीला मुकान्य जागेवर कार्यक्षमपणे घाबल्यास भाग पाडतो. यामुळे कार्यक्षमता वाढव्यास मदत होते.

3) शेष तणाव (Residual stress) स्थिती गेल्यावर येणारा अनुभव म्हणजे शेष तणाव होय. उदा., हायवेवर वाहनांची टक्कर झाल्यानंतर रची स्थिती, आपल्या मनावर येणारे दडपठा, वाळोरी भिती, चिंता किंवा काळजी इत्यादी तणाव म्हणजेच शेष तणाव होय.

शोडक्यात घटना घडून गेल्यानंतर येणारा तणाव, परिक्षेत पेपर अवघड गेल्यानंतर मनावर येणारा ताण, स्पर्धेत हरल्यानंतर मनावर येणारा ताण इत्यादी उदाहरणे शेष तणावाची आहेत.

तणावाची कारणे व परिणाम :-

- तणावांच्या कारणांचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करता येते.
- अ) संघटनात्मक तणाव
 - ब) सांघिक तणाव
 - क) वैयक्तिक तणाव
 - ड) पर्यावरणामुळे येणारे तणाव

अ) संघटनात्मक तणाव :-

नोकरी संबंधातील तणाव म्हणजे संघटनात्मक तणाव हीय नोकरी संबंधीत उद्भवणारे काही महत्त्वाचे तणाव पुढीलप्रमाणे आहे-

मतभिन्नता :- संघनेत कामाच्या ठिकाणी विविध लोकांच्या अपेक्षा वेगवेगळ्या असतील तर ताण येतो. नेमके कोणाच्या आज्ञेचे पालन करायचे याविषयी तर्कीचा मनस्थिती निर्माण होते. अनेकदा परिष्क कंपनीत सैनिकी काम करव्यास प्रवृत्त करतात. त्यांच्या सुखभावाच्या व्यक्तीला अशा प्रकारच्या कामाने तैराशर येते.

कामाचे ठिकाण :- कामाच्या ठिकाणी खेळती हवा, स्वच्छ प्रकाश, स्वच्छतेचे सुविधा, मोठ्या प्रमाणावर आवाज, धूळ, विषारी वायू इ. ची व्यवस्था नीट असेल तर, संबंधीत ठिकाणी काम करणाऱ्या कामगारांच्या मनावर ताण येतो. सुविधांचा अभाव व खराब वातावरणामुळे कामगारांची शारिरिक व मानसिक संतुलन बिघडते व ताण येतो. कामाचे तास जास्त ठेवल्यानेही कामगारांच्या शरीरावर त्याचा ताण येतो.

संघटनात्मक रचना :- संघटनात्मक रचना म्हणजे संघटनेतील संबंध होय. संघटनेतील संबंध व्यवस्थित नसतील तर, ताण येतो. अनेकदा कामगारांचा विविध वरिष्ठांकडे त्यांच्या कामांच्या अहवाला द्यावा लागतो. अनेक नियम व कायदे पाळवे लागणे. यामुळे कामगारांचे कामावर लक्ष लागत नाही आणि ताण निर्माण होतो.

पाळीतील सतत बदल :- काही संघटनांमध्ये कामगारांच्या पाळ्यामध्ये (Shifts) सतत बदल केला जातो. म्हणजे दिवस पाळी की रात्रीची रात्र पाळी असा बदल केल्याने कामगारांच्या त्यांचे वैयक्तिक जीवनच जगता येत नाही. सततच्या रात्रपाळीमुळे शरीरावर त्यांचे वाईट परिणाम होतात. आणि कौटुंबिक जीवनही राहत नाही.

जास्त काम :- वेळ आणि काम यांचे प्रमाण व्यस्त असते म्हणजे कमी वेळामध्ये जास्त काम करव्यास सांगणे. कामगारांच्या कार्यक्षमतेपेक्षा जास्त काम सांगणे यामुळे कामगारांवर जास्त ताण येतो. काम पूर्ण करताना उत्पादनाच्या दर्जाची विचारात घेतल्या जातो.

कमी काम :- यामध्ये कामगारांना अतिशय कमी काम दिले जाते आणि हे काम सहज सुलभपणे कमी वेळामध्ये पूर्ण करता येव्यासारखे असते. यामुळे इतर वेळ काम न करता मोकळे बसणे लागते. या वेळामध्ये काहीच काम नसल्याने वेळ जात नाही आणि मनावर ताण येतो.

निर्णयित सहभागीत्व नाही :- अनुभवी व अनेक वर्षांपासून काम करणाऱ्या जुन्या कामगारांना व्यवस्थापनातील कोणत्याही बाबींचे निर्णय घेताना त्यामध्ये सामील करून घेतले जात नाही. कामाचा अनेक वर्षांचा अनुभव पाठीशी असतानाही निर्णय प्रक्रियेतून वेगळले असल्याने नैराश्याची भावना निर्माण होते आणि त्यातूनच तणाव निर्माण होतो.

संघटनात्मक नेतृत्व :- आपल्या सहकाऱ्यांशी हुकुमशाही पध्दतीने वागणाऱ्या वरिष्ठांविषयी म्हणजेच नेतृत्वाविषयी कामगारांमध्ये द्वेषाची भावना निर्माण होते. हुकुमशाही नेतृत्वामुळे कामगारांच्या मनामध्ये राग व तिरस्कार निर्माण होतो आणि त्यामुळे तणाव निर्माण होतो.

संघटनेची अकार्यक्षमता :- गेल्या काही वर्षांपासून संघटनेची कार्यक्षमता चांगली नसले तर नवीन कामगारांना त्यांच्या नोकरीविषयी सुरक्षितता राहत नाही. अशा प्रकारच्या संघटना कधी बंद होतील याचा भरपसा नसतो. त्यामुळे कामगार असुरक्षित असतात. संघटित बाबींचा त्यांच्या मनावर विपरीत परिणाम होतो.

संघटनात्मक षट्य :- संघटनेमध्ये आधुनिकीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणावर षट्य होत असले तर संघटनेतील कामगारांच्या मनावर तणाव येतो. नवीन तंत्रज्ञानाचा स्वीकार केल्यास कामगारांना ते शिकून घ्यावे लागते व त्याप्रमाणे त्यांनाही षट्यावे लागतात. परंतु ते पारंपारिक पध्दतीचा विचार करणाऱ्यांना अशा प्रकारचा षट्य स्वीकारणे फार अवघड होते व तणावाची परिस्थिती निर्माण होते.

ब) सांघीक / सामुहीक तणाव :-

सांघीक तणाव पुढील तीन घटकांमध्ये विभागता जातो. संतुलनशीलतेचा अभाव :- समुह प्रकसंघ म्हणजेच प्रकमेकांना धरून असणे किंवा संतुलन असणे हेच समुहाचे (Group) वैशिष्ट्य आहे. संतुलनता समुहातील प्रत्येक सभासदाचा काम करण्यास प्रेरणा देते. संतुलनता नसेल तर समुहातील सर्व सभासदांचे आपापसातील संबंध बिघडतात, त्यामुळे प्रत्येकात सामुहिक तणाव निर्माण होतो.

शामाजिक पाठीषा :- समुहातील किंवा समाजातील अगदी मोजक्याच लोकांचा पाठीषा कामगारांना मिळतो. त्यांच्या आनंदात किंवा दुःसाहान सहभागी होण्यासाठी कोणीच नसते. त्यामुळे समुहातील सभासदांवर ताण येतो.

अंतर्गत कलह :- कामगारा- कामगारांमध्ये तसेच समुहा- समुहांमध्ये परस्परांत कलह असतील तर प्रत्येकाची मते, दृष्टीकी व मूल्ये वेगवेगळी असतात त्यामुळे या सवामध्ये प्रकवाक्यत येत नाही, परिणामी तणावाचा सामोरे जावे लागते.

क) वैयक्तीक तणाव :-

मानवाच्या मनावर, स्वभावावर विविध घटक परिणाम करतात व त्यामुळे त्याचा तणाव येतो. वैयक्तिक तणाव खापील कारणांमुळे येतो.

व्यक्तिमत्व :- व्यक्ती दोन व्यक्तिमत्त्वांच्या असतात. पहिल्या प्रकारातील व्यक्तिमत्त्वांच्या लोकांना कोणत्याही कारणांवरून लगेच तणाव येतो. व या व्यक्तींना सतत काम करव्याची व नीट-नेटकेपणाची सवय असते त्यामुळे शुल्क कारणांवरूनही

अशा व्यक्तींना तणाव येतो. उदा., पूर्णवेळ आराम करावा लागल्यास, आक्रमकतेची व स्पर्धेची भावना, लहान गोष्टीवरून स्वतः चिडणे व दुसऱ्यांनाही त्रास देणे, स्वतःविषयी व इतरांविषयी संयम न बाळगणे इत्यादी.

दुसऱ्या प्रकारातील व्यक्तीमत्वाच्या व्यक्तींना शक्यतो लवकर तणाव येत नाही कारण त्यांच्या स्वभावानच त्याप्रकारचा असतो. उदा., अशा लोकांना कधीच धाईनसते, आरामाची सवय असते, मुकावेकी मुकच काम करण्याची सवय, हे संयमी असताना अशाप्रकारचा स्वभावामुळे त्यांना तणाव जाणवतो.

जीवनात बदल :- जीवनातील काही बदल व्यक्तींना मनावर परिणाम करतात व तणाव येतो. काही बदल हे अचानक होत असतात. उदा., जवळच्या व्यक्तीचा अपघात झाल्याने किंवा काही बदल हे मंदगतीने होत असतात. उदा., वाढकित्ते वाटचाल करणे. अचानक होणाऱ्या बदलामुळे मोठ्या प्रमाणावर तणाव येतो.

करिअरमध्ये बदल :- ज्याच्यासाठी आपण जीवापाड मेहनत करतो ते म्हणजे करिअर, करिअरमधील म्हणजे नोकरी - हांद्यातील बदलामुळे मनावर तणाव येतो. नवीन नोकरी मिळाल्यानंतर त्यासाठी घ्यावी लागणारी जबाबदारी याचाही तणाव येवू शकतो. नोकरीमधील बदल, शिक्षा किंवा इतर कोणतीही बाब मनाविरुद्ध असेल तर तणाव येतो.

नैराश्य / वैफल्य :- तणाव येव्याच आठवणी मुक कारण म्हणजे नैराश्य होय. इच्छित दृष्ट्यापर्यंत पोहचता येत नसेल तर व्यक्ती नैराश्य येते. नैराश्येमुळे तणाव येतो. कामभारांना किंवा व्यक्तीला त्यांच्या दृष्ट्यापर्यंत पोहचविण्यासाठी व्यवस्थापन नियोजन करू शकते. योग्य मार्गदर्शन व शिक्षण मिळाल्याने तणावाचे प्रमाण कमी होईल.

३) पथविरणामुळे निर्मिती होणारे तणाव :-

पथविरणामुळे येणाऱ्या तणावांनाच जादा संघटनात्मक तणाव असे म्हणतात. पथविरणात्मक तणाव पुढील कारणांमुळे येतात. जात धर्मातीत संघर्ष :- व्यक्ती राहत असलेल्या ठिकाणी विविध जातींचे, विविध धर्मांचे लोक राहत असतात. या लोकांमध्ये जातीपरक किंवा धर्मविरुद्ध संघर्ष निर्मिती होत असल्यास मोठ्या प्रमाणावर तणाव येतो. कमिष्ठ जातीच्या लोकांना व अध्वजमातीच्या लोकांना तणाव मोठ्या प्रमाणावर येतो.

शहरी सुखसोयी :- नागरी वस्तीमधील ज्या विभागात गरजेच्या किमान सुखसोयीची वाढवा असते अशा भागातील लोकांना कायम तणावाचा तोंड द्यावे लागते. उदा., अफरा पाणीपुरवठा, फ्रंट कानठाळ्या असणे, एवढे मोठ्या प्रमाणावर प्रदूषण, सार्वजनिक वाहतुकीच्या सुविधा नसणे इ. सुविधा उपलब्ध संघर्षीत विभागातील लोकांना नेहमीच तणावाचा सामोरे जावे लागते.

तंत्रज्ञानातील बदल :- तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात आधुनिकीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणावर बदल हे सुद्धा तणाव येण्याचे कारण होऊ शकते. तंत्रज्ञानातील बदलांमुळे नोकरी गमावण्याची भीती किंवा नविन तंत्रज्ञानाचा स्वीकार केल्याने त्याविषयीचे प्रशिक्षण व त्याचा स्वीकार इत्यादींमुळेही तणाव निर्मिती होतो.

इतर पथविरणात्मक घटक :- राजकीय कायदे - कानून, देशाच्या सिमेवरील समस्या व सामाजिक, सांस्कृतिक समस्या इत्यादी पथविरणात्मक कारणांमुळे तणाव येतो.

तणावावरीत्य उपाययोजना :-

औषधीपचार :- येत तणावांचे उपचार करव्यासाठी औषधं निधारित करता येत नसली तरीही तणावांशी संबधीत समस्यांसाठी औषधीपचारांचा वापर करतात. निद्रानाश, भिती, नैराश्य, आणि पोटाशी संबंधित आजारांच्या उपचारांसाठी औषधे दिली जातात.

समुपदेशन :- बोलणे तणावांना बऱ्यापैकी मुक्त करते. व्यवसायिक, सामंजस्यावर आधारित उपचार आणि बुद्धीमत्तापूर्ण आधारित तणावमुक्ती, जे शक्तीचा दिशा देव्यात व ताण कमी करव्यात मदत करतात.

वैकल्पिक उपचार :- योगासने, म्युपंचर, अरोमाथेरपी (गंधांवर आधारित उपचार), आणि निवारणाच्या इतर पद्धती हे मान्यता प्राप्त विकल्प आहेत.

करमठूक :- करमठूकीचे उपक्रम तणाव कमी करव्यास मदत करतात आणि स्वस्थतेची जाणीव वाढीस लावतात. आत्मविश्वास वाढीचा तावठारे प्रकल्प वेगळे आणि विधायक योगदान करणे उपचारांची उत्तम साधणे आहेत.

जीवनशैली व्यवस्थापन :- दृष्टीकोन अधिक सकारात्मक होव्यासाठी व्यवस्थापनाची भिन्न लंते मदत करतात.

आधारभूत :- दीर्घ काळासाठी, आधार गटांउडे, अनुभवांच्या आढनप्रदानातून, (तणावांचे) निवारण करव्यासाठी उत्तम मंच म्हणून घडता येते. त्याने आत्म-प्रशंसा वाढीस लागते आणि व्यक्तीचा ती अपूर्ण व मुक्ती नसण्याची जाणीव होव्यास मदत होते.

हृंद जीपासा :- आपत्ता रिकामा वेळ स्वतःच्या आवडी पूर्ण करव्यात घातपवणे तणावांना खूप कमी करते. हृंद जीपासव्यानून आराम मिळतो आणि काही तरी सिद्ध केव्याची भावना होणे.

शरीर शिथिल करव्याची तंत्रे :- ध्यान, योग आणि दृष्टीचे व्यायाम यासारख्या विश्रांतीतंत्रांचा नियमित अभ्यास करणे, व्यक्तिंस शांत करव्यास मदत करतात आणि त्यांना उत्स्फूर्त निर्णय घेव्यापासून प्रतिबंधित करतात.

आहार आणि व्यायाम :- शरीराचा आणि मनाचा चपळ आणि सकारात्मक ठेवव्यात मदत करव्यासाठी आणि कायम निरोगी जीवनाची ठेवव्यासाठी हा एक महत्त्वाचा भाग आहे.

उद्दिष्टे ठरवितो :- यथार्थवादी, प्राप्त करव्यायोग्य उद्दिष्टांचे निश्चिती केव्यास सिद्धिची भावना येते आणि तणाव देखील कमी होतो. सुरुवातीस उद्दिष्टांची निश्चिती करव्यासाठी आणि प्राथमिकता ठरवव्यासाठी बाह्य सहाय्याची आवश्यकता असू शकते परंतु काळांतराने लोक त्यांनी स्वतःची क्षमता अधिक स्पष्टपणे पाहू शकतील आणि स्वतः उद्दिष्टे निश्चिती करतील.

निष्कर्ष.....

आपण आपल्या मनाचे नैसर्गिक गुणधर्म तर बदलू शकत नाही, आणि बाह्य जगातील वेगाने होणारे बदल व प्रगतीवर तर आपले अधिष्ठातृ नियंत्रण नाही. पण आपल्या तणावाचा कमी करून आरोग्यसंपन्न जीवनशैली नक्कीच अवलंबू शकतो. यासाठी पहिली पायरी आहे. खोपात जाऊन हा तणाव आपल्या आयुष्यात कसा तयार होतो ते समजून घेण्याची असते.

खरे तर तणावाची कारणे असंख्य असली, तरी त्यांच्या मुळाशी कोणत्या ना कोणत्या प्रकारची 'भीती' ही मूळ भावना असते. ही भीती पुढे उद्भवू शकणाऱ्या कठीण अथवा अप्रिय परिस्थितीची असते, कामाच्या ठिकाणी अपयश वा अपेक्षेपक्षा कमी परफॉर्मन्स करण्याची असेल, घरात नात्यांची कटूता वा प्रेमाच्या व्यक्तीच्या काळजीच्या स्वरूपातील भीतीसुद्धा तणावाच्या मुळाशी असू शकते.

आभार.....

आमचे शिक्षक प्रा. नितेश पाटील सर यांच्याबद्दल मी माझे मत व्यक्त करते.

सरांनी आम्हाला पायाभूत अभ्यासक्रम हा विषय खुप चांगल्या प्रकारे शिकवला. सरांनी मला तगाव व त्यावरील उपाययोजना त्याचबरोबर तगावाची कारणे, प्रकार या उपक्रमाबद्दल खुप चांगले मार्गदर्शन केले. मला उपक्रम करण्याबाबत प्रोत्साहित केले. त्यामुळे मी हा उपक्रम खुप चांगल्या प्रकारे करू शकले. मी सरांचे खुप-खुप आभार मानते.

धन्यवाद सर.....